

SZATLÓCZKI GÁBOR

HUN-REN-MNL OL Oszmanisztikai Kutatócsoport

Aetas 39. évf. 2024. 3. szám, 18–53.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.3.18-53

www.aetas.hu

A lovag, a gyalog és a had

*A Magyar Királyság hadszervezete és hadserege a mohácsi csata idején**

ABSTRACT. *The Knight, the Footman, and the Host. The Military Organization and Army of the Kingdom of Hungary at the Time of the Battle of Mohács.* The primary aim of this study is to present the military organization of the Kingdom of Hungary during the Middle Ages, reflecting on the main findings of János B. Szabó's study summarizing his research spanning several decades. The first half of the study introduces the various groups of medieval Hungarian society with different legal and service statuses, briefly discussing their military service obligations, while the second half presents the organization of the various branches of the military such as cavalry and infantry. The study mainly uses archival sources, with a focus on the material from the decades following the Battle of Mohács, which has mostly been underutilized until now. Furthermore, the previously unknown military organization of the bourgeoisie is discussed, as well as new details about the structure of the cavalry, the Hussars, and artillery.

Keywords: *military organization, cavalry, infantry, the Battle of Mohács, 16th century*

A mohácsi csata ötszázadik évfordulójához közeledve, 2018-ban *Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet* néven önálló kutatócsoport alakult „sorsdöntő” történelmi eseményünk több tudományterület együttműködésén alapuló korszerű vizsgálatára. A műhelymunka eredményeként 2019-ben sok más önálló tanulmány és kötet sorában jelent meg az *Új korszak határán: Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában* című tanulmánykötet, amelyben B. Szabó János foglalta össze a magyar hadügyekről alkotott elképzeléseit. Mi sem érzékelteti jobban *A Magyar Királyság hadszervezete és hadserege (1490–1529)* címmel megjelent tanulmánya jelentőségét, illetve az ebben a kérdésben napjainkra kialakuló kutatói konszenzust, hogy annak jelentős szövegrésze – apró eltérésektől eltekintve különösen a magyar hadszervezet fő kérdéseiben – sokadik és változatlan újraközlése a témában először 2004-ben megjelent írása vonatkozó bekezdéseinek.¹ B. Szabó János tanulmányának talán legfontosabb állítása szerint a középkori magyar hadszervezet a mohácsi csatát megelőző évtizedekben oly mértékű változásokon ment keresztül, hogy annak a törvényeinkből megismert régi rendszerét – lényegét tekintve – már nem tekinthetjük

* Értékes észrevételeikért külön köszönettel tartozom Sz. Simon Évának, Végh Ferencnek, Bagi Zoltán Péternek és Baráth Zsoltnak.

¹ B. Szabó: *A mohácsi csata és a „Hadügyi forradalom”*, i. m.; B. Szabó: *A mohácsi csata*, i. m.; B. Szabó: *Mohács*, i. m.; B. Szabó: *A Magyar Királyság hadszervezete*, i. m.; B. Szabó: *The Military Organization and Army of the Kingdom of Hungary*, i. m. A legújabb Mohács vitára: B. Szabó – C. Tóth: *„Árnyékboks az árnyéksereggel”*, i. m.; B. Szabó – C. Tóth: *Válasz*, i. m.

érvényesnek.² Mivel legtöbb megállapításában már a 2004-es tanulmány is a korábbi kutatások³ egyfajta szintézisének tekinthető, olybá tűnhet, mintha a mohácsi csata hadtörténeti kutatása, különösen annak hadszervezeti vonatkozásában, megrekedt volna az eltelt másfél évtizedben. A közelgő jeles évforduló kapcsán tehát elengedhetetlennek tűnik a kérdéskör újbóli vizsgálata, különösen az elmúlt években örömdetesen újraindult, a 16. századot érintő hadszervezeti kutatások fényében.⁴ Ehhez mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy a 16. század első felének hadszervezete miként épült fel, hogyan működött a hétköznapiakban. Éppen ezért jelen tanulmány elsődleges kiindulópontja a hadszervezetről fennmaradt eredeti forrásanyag bemutatása, illetve az abban fellelhető fogalmak vizsgálata, célkitűzése pedig a korabeli értelmezési keret helyreállítása.

A hadipotenciál és a ténylegesen mozgósítható haderő

A középkori Magyar Királyság, nem számítva az idegenhonos zsoldos haderőt, alapvetően három különálló, de számos elemében mégis egymásra épülő, illetve egymást kiegészítő hadszervezettel rendelkezett. Elsőként az „Ország”-nak⁵ nevezett nemesek, másodsorban pedig az előbbieik ispáni birodalma alatt élő polgárok⁶ közössége által kiállított haddal.⁷ Harmadsorban pedig a két hadszervezet között a jobbágyság hadkötelezettségében, az előbbieik egymásra épülő viszonyrendszere jelentette az átmenetet. Mindhárom esetben a fegyveres szolgálat kötelezettségének alapja azonos jogviszonyból eredt: mind a nemes a birodalma, mind a polgár és jobbágyság az általa birtokolt ülése (*sessio*) ingó- és ingatlanigazságát köteles volt megőrizni azon adományozó részére, akitől az származott.⁸ A király által a nemesnek vagy ő általa a polgárnak/jobbágnak adott ülés és helyföld birtoka ugyanis örökös hiányában mindenkor és elidegeníthetetlenül az adományozóra szállt vissza.⁹ A nemesi vagy *velábeli*¹⁰ polgári ülés földje után annak mindenkori birtokosa eredendően gyalogos szolgálattal tartozott, így a vagyoni helyzetüktől függetlenül mind az egyházhelyes nemesek, mind a polgárok családfői elvből fejenként és gyalog tartoztak hadba indulni.¹¹

² B. Szabó: *A mohácsi csata és a „Hadiügyi forradalom”,* 467.; B. Szabó: *A Magyar Királyság hadszervezete,* 75.

³ Kubinyi: *A mohácsi csata,* i. m.; Kubinyi: *Nándorfehérvártól Mohácsig,* i. m.; Perjés: *Mohács,* i. m.; Szakály: *A mohácsi csata,* i. m.

⁴ Bagi: *Együttműködésre kényszerítve,* i. m.; Bagi: *Elveszve a fogalmak tengerében,* i. m.; Bagi: *A Magyar Királyság hadügyei,* i. m.; Szatlóczi: *Vár a várban,* i. m.; Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet,* i. m.

⁵ Az „Ország” mint a nemesi közösség nevére lásd: „...hogyan az pap, paraszt urak, az kevés nemesekkel kit nagy méltatlan névvel országnak hívnak”. Csányi Ákos Kanizsai Orsolyának. Pozsony, 1563. október 12. MNL OL E 185, 9. d. Csányi Ákos – Nádasdy Tamásné Nr. 24.

⁶ A polgár fogalmának meghatározására lásd: Szatlóczi: *A polgár,* 7–39.

⁷ A polgár fogalmának és közössége viszonyrendszerének meghatározására lásd: Szatlóczi: *A polgár,* 10–11.

⁸ Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet,* 32–33.

⁹ Verbóci: *Decretum,* I. 13.

¹⁰ A velál jelentésére lásd: Szatlóczi: *A villa,* 82–84.

¹¹ 1555-ben: „Parancsolon ű felséke az Bánfy uraknak ez föld népét füstel indétani, ostor nélkül fel nem kelnek, és nem indulnak”. Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csány, 1555. szeptember 7. MNL OL E 185, 7. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 74.

Ezért a Magyar Királyság hadipotenciáljának meghatározásához mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy az országban nagyságrendileg hány nemesi és polgári ülés/füst,¹² avagy *sessio/fumus* létezett. Francesco de la Zuecha velencei követ 1500-ban kelt jelentése szerint a Magyar Királyságban háromszázötvenezer füst volt.¹³ Beszámolója hitelességét alátámasztani látszik Ernuszt Zsigmond királyi kincstartó 1494–1495-ből fennmaradt számadáskönyve, amely tizennégy vármegye kivételével tartalmazza az ország adóösszeírásának kivonatos összegzését.¹⁴ Eszerint akkor Erdéllyel és Szlavóniával együtt mintegy kétszázhúszezer ülés/*sessio* volt, amihez a hiányzó vármegyék, továbbá az adómentes Horvátország,¹⁵ illetve a csak fele adót fizető, zsellér módra szolgáló polgárok és az egyházhelyes nemesek üléseinek, valamint a számadásból hiányzó vagy abban csak részben szereplő, szegény, szabados, újonnan épülő és pusztai *sessio*k többletét is hozzászámíthatjuk. Bár pontos számok így sem állnak rendelkezésre, annyit különösebb kockázat nélkül megállapíthatunk, hogy 1500 körül az ország adófizető és pusztai, továbbá megosztott és osztatlan *sessio*inak száma elérte a háromszázötvenezeret, sőt vélhetően jócskán meg is haladta azt.¹⁶

Emellett minden, a szolgálatát valamely jószág birodalmáért (*possessio*)¹⁷ – uraságáért vagy ispánságért,¹⁸ illetve az azt eltartó ingatlan igazság ingó jövedelemért – cserében örökösen vagy az adományozó király, vagy más uraság tetszése idejére (*ad honorem, ad beneplacitum*) tisztességre tartó nemesek, egyháziak és a polgárok jobbágyként, az ingó jószáguk után lovas szert állítottak. Elvben tehát minden, a jogviszonya szerint nemesi ülést/udvart birtokló nemes, *velál*beli üléssel bíró polgár, illetve ingó jószág után jobbágyi szert tartó nemes, polgár és zsellér fejenként való fegyveres szolgálattal tartozott. Az előbbieket gyalog, az ispáni birodalmat tartó nemesek és képebeli jobbágyispánjaik, illetve a jobbágyi szert tartó polgárok pedig lovasként.

Teljes országos hadfelkelésre a *velált*tartó és egyházhelyes nemesek kivételével egyetlen példát ismerünk, mégpedig a II. Lajos által 1526-ban a végszükség miatt Magyarországon, Erdélyben és Szlavóniában elrendelt fejenkénti hadba vonulást.¹⁹ Emellett 1491-ből ismert egy részleges hadfelkelés is, amikor Gersei Pethő János királyi főhadnagy a Zala vármegyei

¹² A *fumus* jelentése füst, forrásainkban leggyakrabban *sessio* vagy ülés. A *velál*beli házhelyet jelent, mint adózási egységet, annak esetleges jobbágyi helyföldje nélkül. Szatlóczi: *A polgár*, 9.

¹³ „... per esser 350 milla fuoghi nel regno.” Balogh: *Velencei diplomaták*, 1.

¹⁴ Neumann: *Registrum proventuum regni Hungariae*, 99–423.

¹⁵ A Zágráb vármegye Kupa folyótól délre eső felét már Horvátországhoz számították, ahol füstadót avagy rovást sohasem fizetettek: „Ez Kupán innénd, ki Horvát országnak hivatatik, it nincsen rovás füst szerént, mert ez soha egy királynak sem adot adót.” Gici Farkas Csányi Ákosnak. Sztenicsnyák, 1566. augusztus 19. MNL OL E 185, Ghyczy Farkas – Csányi Ákos, Nr. 7.

¹⁶ Egy *sessio* vagy füst adómentesége, illetve pusztai (*deserta*) volta nem feltétlenül jelentette annak lakatlanságát. Ha egy polgári vagy nemesi *sessio* ingatlanigazságával aktuálisan senki sem rendelkezett is, legtöbbször egyszerű lakosok vagy zsellérek (*lakones, inquilinus, subinquilinus*) éltek rajta.

¹⁷ A *possessio*, magyarul birodalom, elsődleges jelentése szerint olyan bárminemű ingó és ingatlan dolog, amit annak tulajdonosa az uraságáért, hasznáért és gondviseléséért tart. Verbóci: *Decretum*, 1., 24. A birodalom tehát az ott élő közösség feletti ispáni/bírói hatalmat jelentette. Szatlóczi: *A polgár*, 10. A *possessio* közösség nélkül egyszerű *praedium*má vált. Heltai Gáspár szemléletes tolmácsolásában a nemesek a vitészségükért kapták a földet, „miérthogy a szegények élnek [...] azért adót adjanak nékik a király adója mellett, és bizonyos napokon is szolgáljanak nékik, és ezért viszonttag tartoznak a nemesek véle, hogy gondjokat viseljék, és megoltalmazzák őket.” Heltai: *Magyar krónika*, 268–269.

¹⁸ Szatlóczi: *A polgár*, 19–24.

¹⁹ MNL OL DL 107946.

Tátika vára alá szólította táborba a vidék nemességét és jobbágyságait a Habsburg Miksa kezén lévő Csobánc, Vázsonykö és Veszprém visszafoglalásával végződő hadjáratba.²⁰ A parancs szerint a nemesség mellett jobbágyságok után minden faluból ülésenként/füstönként egy főnek kellett fegyveres kézzel és ostromra készen egy kapával hadba vonulnia.²¹

A polgárok hadfelkelésére a szokásjog és a törvények szerint általában a jobbágyság valamilyen hányada szerint került sor. Ez ugyan a nemesekhez hasonlóan minden polgárra nézve – jobbágyság vagy zsellér módra szolgálóra egyaránt – hadállítási kötelezettséggel járt, az ötöd, heted, tized, huszad stb. hányadai alapján ténylegesen csak egy részüknek kellett fegyvert fognia, míg a többiek annak anyagi terhére viselték. Egyszerűbben megfogalmazva: bármely országos hadfelkelés alkalmával kivétel nélkül minden nemes és polgár osztozott a hadkiállítás költségében, jóllehet személyesen csak a nemeseknek kellett megjelenniük, a jobbágyság vagy zsellér módra szolgáló polgárok esetében csak azok egy meghatározott hányadának.

Nemesek

A magyar királyi had gerincét elsődlegesen a nemesi felkelés képezte, amelynek alapját a *veláltartó* (*homo possessionatus*) és az egyházhelyes nemesek (*nobiles unius sessionis*) alkották. A 16. század elején nagyságrendileg három – három és fél ezer *veláltartó* és mintegy hat–hétézer egyházhelyes nemesi családfővel számolhatunk, ami körülbelül tízezer fős nemesi hadat jelentett.²² Ebből a *veláltartók* túlnyomó többsége az ispáni hatalom tartására adományozott birodalom (*possessio*) tisztességéből fakadóan lovasként, míg a csak szolgáló zsellérek lakta nemesi üléssel vagy udvarhellyel bíró egyházhelyesek gyalogokként vonultak hadba.

Jóllehet az olyan *veláltartó* nemesek és egyháziak, akik a birtokigazságukat nem közvetlenül a királytól, hanem valamely uraság adományából, örökösen vagy ideiglenes átruházással nyerték el, mind a vármegyei és a királyi adózást tekintve, mind pedig hadfelkelés esetén jobbágyságok és személyük után a vármegye helyett az uraság birodalma és zászlója alá tartoztak.²³ Ily módon az uraság adományából jobbágyság helyes ülést bíró tartománybeli plébánosok, oltárok, ispotályok, illetve kolostorok és monostorok által kiállított had éppen úgy a patrónus zászlója alá sorakozott fel, mint az uraságbeli *prédiális* vagy nemes jobbágyságok lovasai és

²⁰ Csobánc várából a Miksa párti Berekszői Hagymás Miklós írt levelet. Csobánc, 1491. január 24. MNL OL DL 93615. Hagymás Miklós Habsburg Miksa kapitánya volt. Szentgrót, 1491. március 1. MNL OL DL 93618.; E. Kovács: *Miksa magyarországi hadjárata*, 35–49.

²¹ „...*quilibet ville, unum hominem a quilibet mansione dare*”. Gersei Pethő János mandátuma. Tátika vára, 1491. július 28. MNL OL DL 93621.

²² A *veláltartó* nemesek egy tekintélyes része a 16. század elejére már több megyében birtokolt, de hadba vonulni csak a lakóhelye szerinti megyében volt köteles. Az átfedések miatt a valós szám inkább a háromezerhez közelített. Téves azon érvelés, miszerint nemesi felkelés esetén a teljes nemességet számba kell vennünk. Vö. Maksay: *Magyarország birtokviszonyai*, 3.

²³ A kanizsai uraságban 1564-ben öt nemes birtokolt jobbágyság helyes ülést, ők mindannyian fejenként tartoztak hadba vonulni. A jobbágyság helyes ülést birtokló nemesek az adózó nemes jobbágyságokhoz hasonlóan jogviszonyuk szerint ugyan jobbágynak számítottak, de a szabados jobbágyságokhoz hasonlóan minden szolgálattól és adózástól mentesek voltak. „Az Neömös Harankay Anna aszonnyak, az néhai nömös Vajdics Mátyásnak meg hagyot özvegyének [...] vettünk fel tüle száz húsz forintot [...] azon háznak szabadságában való megtartásáért [...] mellyet [...] Szent Miklósi városunkban bír és benne lakik, kirül nekünk mint jobbágyság tartoznék szolgálni és adózni, szabadságot adtunk.” Nádasdi Pál oklevele. Keresztúr, 1629. április 28. MNL OL E 185, 6. tétel, Nr. 65.

gyalogjai.²⁴ Adójukat pedig nem külön-külön, hanem mint az uraság tartozékaként szedte be tőlük a vármegye. Így a kanizsai uraság 1553-as rovásadó számadásában nemcsak a tartomány birtokait sorolták fel, hanem feljegyezték a kanizsai és szepetneki plébánosok, az örményesi pálosok, illetve Billei Boldizsár prédiális nemes adózó kapuit is.²⁵ 1649-ben pedig Nádasdi Ferenc többek közt azt is megszabta Szili György és Potyondi Ferenc nemeseknek tett csepregi adományai kapcsán, hogy a vármegye által kivetett minden rendbeli és rendkívüli adót a vármegye helyett neki kell megfizetniük.²⁶

Azon nemesek pedig, akik saját vármegyei örökbirtokkal is rendelkeztek, kötelezettségüket mindkét irányban teljesítették: személyük után mind a vármegye, mind pedig az uraság hadába lovast vagy gyalogost állítottak.²⁷ Ugyanezen csoportba számíthatjuk azon oltalomba szegődött, főként szintén egyházhelyes nemességet is, akiknek birtokigazsága ugyan a királytól eredt, és oda származott vissza, de valamely kényszerítő körülmény miatt egy uraság védelmében szolgálatot és/vagy adózást fogadtak.²⁸ A más oltalma vagy birodalma alatt élő nemesek számát ugyan csak becsülni lehet, de országosan aligha haladta meg az ezer családfőt.

Polgárok

Minden országos hadfelkelés esetén a fentebb említett, körülbelül háromszázötvenezer ülésből mindazon sessiók után, amelyeknek igazságát valamely polgár birtokolta, elvben egy-egy gyalogost lehetett kiállítani, mégis a 16. századra jellemzővé vált – az adózó jobbágyság hányada szerinti hadba hívás folytán –, hogy a mindenkire kiterjedő köztelhervállalás mellett a polgároknak csak egy kisebb része után állítottak gyalogost. Végsszükség esetén tehát a király akár háromszázötvenezer polgárjoggal rendelkező jobbágyot és zsellért tudott volna hadba hívni, ténylegesen azonban csak az adózó jobbágyhelyes üléseknek az ötöde után, ami

²⁴ Megjegyzendő, hogy mindez csak azon birtokadományokra volt érvényes, ahol az adományozó uraság a végső birtokigazságát fenntartotta. Amennyiben az adomány véglegesen történt, az adott birtok kikerült a tartományból, és fegyveres szolgálat sem terhelte többé. Verbóci: *Decretum*, 1. 69. 1.

²⁵ MNL OL E 185, 17. tétel, Nr. 16.

²⁶ „Fön tartván magunknak és successorinknak, hogy akár ordinaria, akár extra ordinaria contributiokat vessenek föl az vármegyék, ekkoráig vagy ennek utánna végezendő országunk constitutioja szerint azon nekik adot jószágunkra afféle contributiokat ne az vármegye közibe, ha nem mi nekünk és successorinknak praesentálják, melyet ha praesentálni nem akarnának, magunk erejével föllýül meg írt jószágot minden pertinentiáival vissza foglalhassuk.” Nádasdi Ferenc csepregi adománylevele Szili György részére. 1649. MNL OL E 185, 7. tétel, 2. könyv, fol. 8–10.

²⁷ Nádasdi Tamás a prefektusainak 1552-ben adott hadfelkelési utasításában a polgárokkal ellentétben azért mentette fel az uraságaiban élő prédiálisokat és nemeseket az adó alól, mert nekik személyesen kellett az urasági hadba vonulniuk: „...exceptis praedialibus et nobilibus, sub nostra dicione existentes, qui alioqui cum personis ipsorum debent nobiscum esse”. MNL OL E 185, Nádasdy Tamás vegyes levelek, iratok fogalmazványok, Nr. 15.

²⁸ „Maga mindenkor azt istenes tuggya, hjú és engedelmes volt az én házom sztenicsnyáki várának aval az adóval, kivel az én eleim atták volt magokat Sztenicsnyákhoz. Egy oltalomért hajlottak volt ú nagyságához Kanizsa Györgyhez mikoron ú nagysága horvát országí bán volt [...] Mely jószágot birtak az én eleim, vagyon annak tüb két száz esztendünél, még Béla királtúl és Mátyás királytúl és az tüb királyoktól levelek volt rája. [...] csjak ecer parancsola, hogy hadba külgyek, nem lén pedig kit küldenem, mert egyik fiam beteges vala, az kettei fen Bécsbe voltak, mastes egyik ot vagyon ú felségénél szolgál.” Vetkovity Katalin Kanizsai Orsolyának. 1567. MNL OL E 185, Despotovich Péterné – Nádasdy Tamásné, Nr. 1.

mintegy huszonöt–harmincezer gyalogost jelentett.²⁹ Fontos azonban megemlíteni, hogy a polgároknak szolgálati módjuktól – jobbágy vagy zsellér – függetlenül, pusztán az ülés birtoklásából eredő hadkötelezettsége a 14–17. században változatlan formában³⁰ létezett az uraságokban, így a negyed, heted és más hányadok alapján jobbágyhelyeik arányától függetlenül is rendszeresen mozgósították őket.

Tudniillik a Magyar Királyság ispáni birodalmat tartó *velá*ltartó nemesei még a 16. század közepén is a 11. század elején kialakult polgári hadszervezet élén álltak.³¹ A forrásokban ritkán előforduló, de elemeiben ma már jól ismert hadfelelési rendszer szerint az urasági ispánságok *velál*jaiban (*possessio*) ülést (*sessio*) birtokló polgárok – függetlenül attól, hogy jobbágyként, zsellér módra vagy szabadosként szolgáltak – kötelesek voltak ispánjaik (a 13. század előtt a száznagyok és tíznagyok) parancsára hadba vonulni. A részleteiben először Freisingi Ottó által 1147-ben lejegyzett rendszer szerint a *colonus*ok kilencen egy tizediket, más esetben heten egy nyolcadikat küldtek hadba felfegyverezve.³² A 12–16. századi források szerint legáltalánosabban a heted hányad terjedt el: minden hat polgár egy hetediket küldött hadba.³³

A heted vagy bármely más hányad kiállítása – függetlenül attól, hogy a vármegyei vagy az urasági hadba szánták – éppen úgy történt, mint a jobbágyi szolgálat esetében, azaz a polgárok szerjárs szerint állítottak egy-egy gyalogost.³⁴ A szerjáró szolgálat első említése Kálmán király I. törvénykönyvéből ismert, miszerint a hetes/heted polgárok³⁵ (*civilibus hebdomadariis*) 8 dénár adót tartoztak fizetni.³⁶ Heti egy napot írt elő az 1514. évi II. törvénykönyv 16. cikkelye, amely alighanem az addigra már különféle mentességek és a birtokos, illetve polgárai között kötött egyedi megállapodások miatt kialakult állapotokat próbálta a régi rendtartás szerint újra egységesíteni.³⁷ Hogy kikre vonatkozott a szerjáró

²⁹ A 16. század elején Erdély, Szlavónia és Horvátország nélkül az országban legfeljebb százhuszezer egész jobbágyi ülés lehetett, de inkább kevesebb. 1549-ben a megmaradt vármegyékben 73 041,5 kaput írtak össze. Maksay: *Magyarország birtokviszonyai*, 58–59.

³⁰ A 14. század végén Zsigmond király az úgynevezett heted részre vetett ki hadiadót, amely alighanem a polgárok hetedének hadfelelését volt hivatott megváltani. Sztálóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 26.

³¹ A polgárok századaiból és az azok élén álló száznagyok rendszeréből közvetlenül és folytonosan eredeztethető a tartományok ispánságainak és azok polgárainak heted szerinti hadfelélése. A polgárok szervezetét először az 1064 körül kelt (Szent László III.) törvénykönyv említi: I. tc.: „...ut nuncius regis per omnes civitates dirigatur, qui congregat centuriones et decuriones eorum, qui vulgo ewrii vocantur, cum omnibus sibi commissis,”; II. tc.: „...valakit a polgárok közül, azokat kiket öröknek mondanak, vagy a szolgák közül megtartóztattak.” „...apud quemcunque aliqui civium vel illorum qui dicuntur ewrek, vel servi detinentur.” Bak: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, 87.

³² Freisingi: *I. Frigyes császár tettei*, 108.; Sztálóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 29.

³³ Borossy: *Hadseregszervezés*, 788.; Sztálóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 26.

³⁴ „Puskások felől ír nagyságod, [...] [sz]er járókat immár mind el küldözte[m] [k]it Bécsbe, kit Sárvara, kit penig Csejtére tartok, mind azon általl azért az szer járásnak kivile, küldek mennél többet küldhetek az nagyságod parancsajolattya sz[erint].” Párnás Imre Nádasdi Ferencnek. Lővő, 1573. december 13. MNL OL E 185, Párnás János – Nádasdy Ferenc II. Nr. 14.

³⁵ A heti szerjáró szolgálattal tartozó polgárookra vonatkozik. Valószínű, hogy a heted alatt egyszerre értendő a hét mint időegység és a heted mint hányad.

³⁶ *Corpus Juris Hungarici*, I., 108.

³⁷ 1514. XVI.: „Qualibet hebdomada, singulo uno die, dominus ipsorum servire teneantur.” Bak: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, 1032.

kötelezettség, azt a törvény 15. cikkelye határozta meg: minden házas parasztra, konkrétan azokra, akik *sessionatusok*, házakban laknak vagy zsellérek.³⁸ Nem véletlen tehát a heted hányada sem, ami az ülést birtokló polgárra eső szerjárom szolgáltatással volt azonos. Nádasdi Tamás nyugat-dunántúli vártartományjaiban a szerjárom szolgáltatást folyamatosan szolgáltatták, minden napra jutott munkára fogható gyalog. A hétköznapi viszonylatában ez azt jelentette, hogy a Sárvár tartománybeli polgárok a fentebbi törvény szerint hetente ugyan egy napot (ötvenkét napot egy évben) voltak kötelesek szolgálni, de azt összevonva adták: egy polgár öt hetet magának, míg a hatodikat az uraságnak szolgáltatta.³⁹ Így az egymást váltó szerjárom csoportok egy-egy hetet szolgáltak, helyesebben hat napot (lévén a vasárnap pihenőnap), ami egy évben 8,7 hetet, összesen 8,7 x 6, azaz ötvenkét napot jelentett. Ahhoz tehát, hogy a hét mind a hat munkanapjára legyen elég szerjárom, a polgárok hetedének kellett egyszerre szerjáromot adnia.

A *hetedgyalog* tehát eredendően az összes polgár hetedének, az egy hét heted részére (egy napra) eső szerjárom gyalogjával volt azonos. A hetedgyalogság tehát a polgárok mindenemű szerjárom szolgáltatását jelentette, amelyből a fegyveres szolgálat csak egy volt a sok közül. A heted rendszerének legjobban adatolható példája a Kanizsai, majd örököse, a Nádasdi család ispánsági hadszervezete. A legkorábbi feljegyzés közvetlenül a mohácsi csata korából, az 1510–1520-as évek fordulójáról ismert, amiben a kanizsai uraság *velőljai*nak heted szerinti gyalogosait jegyezték fel, összesen száznégy főt.⁴⁰ Emellett az 1550–1560-as években számtalanszor említették a sárvári, kapui és lékai uraságok kétszáz gyalogját, akiket olykor évente többször is mozgósítottak, és a vármegyei hadfelkelésekbe is őket küldték.⁴¹ A három tartomány gyalogjainak kétszáz fős létszáma sem a véletlen műve, mivel az 1518–1519-es urbáriumokban összeírt, valamivel több, mint ezernégyszáz polgárnak éppen a hetedéről van szó.⁴² 1559-ben a kanizsai uraság ispánságainak hadából hatvan gyalogot mozgósítottak, ami – nem számolva a már a törököknek meghódolt somogyi ispánság *velőljai*it – ugyancsak a polgárok hetedével volt azonos, az 1564-ben hatvannégy főt tett.⁴³ A heted szerint vonult hadba az a vártartományból felvett huszonöt zalavári puskás gyalog is, akik 1551-ben a török kézen lévő Karád vára alá mentek portyázni.⁴⁴ Mindezek alapján az 1520-as években a Kanizsai

³⁸ 1514. XV.: „*Praeterea singuli rustici uxorati, sive sessionati, seu domos habitantes, sive autem inquilini sint.*” Bak: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, 1032.

³⁹ „Ezt mök érdivén, hehez köpest szabjok az szolgáltatot, úgy, hogy hat hédbe essék ecer egy helös emberre az szer járóm, öt hetet magának szolgáljon, hatodigat kögyelmöndek.” Sennyei Ferenc Nádasdi Tamásnak. Sárvár, 1556. január 19. MNL OL E 185, 32. d., Sennyei Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 345.

⁴⁰ „Imáron az szegénség száma szerént számláltam rajtok hetedben mindenüt enyét, de én mind hit szerént számláltam és az lajstorom szerént.” A kanizsai tartomány rovásadó és hetedgyalog összeírása 1515–1525 körül. MNL OL E 185, 17. tétel, Nr. 69.

⁴¹ Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 24–25.

⁴² A *sessio*-birtokos jobbágyság és zsellérek száma. MNL OL DL 37007.

⁴³ „Gyalokot kegyelmed onét felül LX külgyen, az tübinek it szerét teheték, Kanisa tartományból is LX léssen, jól lehet kegyelmed L irt. [...] Az vártartományi L puskásoknak menyi külcséket kelesék ani, aból is kegyelmed mek tarcsón,” Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csány, 1559. március 24. MNL OL E 185, 8. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 299., 300.; Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 24–25.

⁴⁴ „Tovább ez elmúlt napokba, hogy hadat szerzetek vala, [...] én is ez vártartományból bocsátám volt huszonöt puskást, és Zoltai István öcsémet tizenkét lóval bocsátám vala el.” Zoltai András Nádasdi Tamásnak. Zalavár, 1551. december 15. MNL OL E 185, 44. d., Zoltai András – Nádasdy Tamás, Nr. 44. Az 1568-as zalavári urbárium alapján százhetvennégy polgári sessioval számolhatunk, aminek a hetede (24,86) kerekítve huszonöt fő. MNL OL E 156, Fasc. 55. Nr. 54.

család az öt nyugat-dunántúli vártartományából – Kanizsa, Egervár, Sárvár, Léka, Kapu – a polgárok közül a heted szerint mintegy háromszázharminc gyalogost tudott fegyverbe hívni, és – ahogy azt az 1550-es évekbeli példák is mutatják – veszély esetén erre két nap is elegendő volt.⁴⁵ Mivel a polgárok gyalogos hadát Nádasdi olykor évente több alkalommal, valamint hosszabb időre (akár hónapokra) is fegyverben tartotta, hadfelkelésekre, hadjáratokra, várak védelmére és török ellenes portyákra is bevetette, a Magyar Királyság hadipotenciálja vonatkozásában a polgári hadszervezet lényegesen nagyobb haderőt képviselt, mint az adóköteles kapuk (jobbágyhelyes ülések) után hadba hívható *ötödgyalogság*. Jó példa erre az 1550-es őszi hadfelkelés, amikor – hasonlóan az 1526. évhez – Nádasdinak a jobbágyok után ki kellett állítania az ötödgyalogságot: a sárvári, kapui és lékai tartományokban összeírt mintegy hatszáz adózó, egész jobbágyhelyes kapu alapján százhuszonöt gyalogossal tartozott a hadba, ami jelentősen elmaradt a fent említett kétszáz főnyi hetedgyalogság létszámától.⁴⁶

Mindazonáltal az uraság és polgárai között kötött egyedi megegyezés szerint a hetedgyalogot nagyobb vagy kisebb hányad szerint is ki lehetett állítani, anélkül, hogy a polgárok ténylegesen kevesebb vagy több napot szolgáltak volna. Az egri püspökség ispánságaiban a hetedgyalogot a polgárok negyede adta, de – a kanizsai szerjárókkal ellentétben – az egri uraságbeliek vélhetően minden negyedik héten négy napot szolgáltak, ami ugyancsak ötvenkét napot jelentett egy évben.⁴⁷ A *negyedgyalog* tehát az összes polgár negyedének, az egy hét négy napjára eső szerjáró gyalogjával lehetett azonos.⁴⁸ Ily módon, amíg heted szerint ezer polgár után száznegyvenkettő, addig negyed szerint kétszázötven szerjárót lehetett egyszerűen kiállítani – igaz, rövidebb időtartamra. Mivel a szerjáró szolgálat rendtartása a földesúr és alattvalói megegyezésén múlt, a törvényben előírt ötvenkét napot a gazdálkodási

⁴⁵ Sztalóczki: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 34. Pápa 1554-es ostroma alkalmával Sennyei Ferenc sárvári prefektus július 19-én kapta kézhez a parancsot, majd egy nappal később, július 20-án a polgárok közül felvett kétszáz gyalogjával és száz lovassal vonult be Pápára. Sennyei Ferenc Nádasdi Tamásnak. Sárvár, 1554. július 19. MNL OL E 185, 33. d., Sennyei Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 263.; Nádasdi Tamás Batthyányi Ferencnek. Léka, 1554. július 20. MNL OL P 184, IV. I. Nr. 1.

⁴⁶ Sztalóczki: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 20.

⁴⁷ Az urbáriumokban megtévesztő módon általában csak a heti robot napjainak számát adták meg, nem említve, hogy azt szerjárás szerint hány hetente adták. A rendszer alapja az azonos heti és napi szorzó volt. Azaz ugyanannyi napot tett egy évben, ha háromhetente három napot, négyhetente négy napot, öthetente öt napot szolgáltak. Példaként lásd: MNL OL E 156, Fasc. 55. Nr. 26. Gyakran előfordult azonban, hogy más pénzbeli adót vagy élést cseréltek munkára, így sokszor nehezen vagy egyáltalán nem rekonstruálható az ötvenkét nap felosztásának módja. Az 1590-es években a sárvári és kapui tartományokban az urbáriumok szűkszavú bejegyzése szerint harmadából, helyenként feléből szolgáltak. Ez alapján a robot mértéke meghaladta volna az évi száz napot. A valóságban azonban a jobbágyok tíz hónapig minden harmadik héten négy napot, két hónapig pedig kéthetente négy napot robotoltak, de azt is négyen-négyen együtt, tehát fejenként mindössze 34,6 napot. Szintén a harmadából a gyalog szolgáló zsellérek fejenként háromhetente négy napot robotoltak, ami 69,3 napot jelentett. A kettő összegének (száznégy) átlaga pontosan ötvenkét nap. A két tartomány közösségei tehát továbbra is a törvények által megszabott mértékű robotot teljesítették. MNL OL E 148, NRA, Fasc. 977. Nr. 6.; MNL OL E 158, 9. tétel, Nr. 212–213.

⁴⁸ Fontos megjegyezni, hogy miként a hetedet, úgy a negyedet is kérhette a földesúr összevontan. Ez esetben hadakozás vagy idénymunkák alkalmával az uraság egymást követően négy napnál több szolgálatot is elrendelhetett.

igényekhez igazítva számtalan módon ki lehetett állítani.⁴⁹ Amikor pedig a kötelező szolgálat ideje kitelt, mind hadakozás, mind majorsági munka esetén a szerjárók fizetség ellenében szolgáltak tovább.⁵⁰

1552-ben Eger ostromakor, miközben a felvidéki vármegyék „csak” a kapuk huszada után mozgósították a gyalogosokat, Dobó István prefektus az egri uraság ispánságaiból a polgárok negyede szerint kétszáztizenkilenc szerjáró gyalogost rendelt be a vár védelmére.⁵¹ Azonban hiába kérte, hogy az egri káptalan is küldje el birtokairól a polgárok száz tartományi darabontját, csak az országos hadfelkelés által előírt huszonhét lovag és gyalog érkezett meg.⁵² Nem mondtak nemet azonban a felsőtárkányi karthauziak, akik a hetedgyalogságukat elküldve négy fővel növelték a vár védőseregét.⁵³ A két mozgósítási rendszer közti nagyságrendbeli eltérést jól érzékelteti, hogy míg a káptalan a kapuk huszada alapján tizenhét gyalogost küldött, addig a polgárok negyede szerint száz főt tudott volna kiállítani. Dobó Istvának az egri várhoz tartozó mintegy négyszázhatvan adózó kapu után mindössze huszonhárom gyalogost kellett volna a királyi hadba küldenie, ugyanakkor a nyolcszázhetvenhat polgár révén ennek közel a tízszeresét, kétszáztizenkilenc gyalogost tudott mozgósítani,⁵⁴ pedig jelentős részük távolról, illetve a török hadjárat által érintett területről vonult be. Hasonlóképpen komoly erőt jelentettek a szigeti tartománynak az 1555., 1556., illetve 1566. évi ostromok alkalmával mozgósított ispánsági hadai. Orgovány Mátyás beszámolója szerint 1555-

⁴⁹ A szerjáró szolgálatot pénzben is meg lehetett váltani, illetve a pénzbeli vagy terményjáradékot is át lehetett konvertálni ígás vagy gyalog munkára. Ezért egy adott birtokon ötvenkét napnál több és kevesebb is lehetett a szerjáró munka.

⁵⁰ „Továbbá ezt es így véközték, hogy ha nagyságodnak sziksek, péze fejébe be hiják szám szerént, nyárba hat karécárt agyanak nökök, esszel üt karécárt, télbe hat pézt” Sennyei Ferenc Nádasdi Tamásnak. Sárvár, 1556. január 19. MNL OL E 185, 32. d., Sennyei Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 345.

⁵¹ „Pispökség jószágából parasztokat, hivatának száztíz jó puszkásokat. [...] Az száztíz gyaloghoz esmét hozának, hetvenöt parasztnépet számlálának. [...] Falukról es parasztok harmincnyegen.” Tinódi: *Eger vár viadaljáról való ének história*, 259–260., 349–350., 354. sor.; Szatlóczi: *Egerország elfeledett hada*, i. m.

⁵² „Nagy káptalannak vala száz darabantja, kiket bé nem kérhetének az várba, várbeli fizetésre hívják vala, egyesség felé ök oszlottak vala.” Tinódi: *Eger vár viadaljáról való ének história*, 309–314. sor. Az egri káptalannak Borsod, Gömör és Heves megyékben 1549-ben százkilencven adózó kapuja volt, ami után a tizedlovasság tizenkilenc főt, a huszadgyalogság kilenc főt, mindösszesen huszonnyolc főt tenne ki. Maksay: *Magyarország birtokviszonyai*, 255. Tinódi sereglétszámra vonatkozó huszonhét fős adata tehát helytálló. Mindazonáltal az ugyancsak általa említett száz darabont a káptalan uraságában mozgósítható polgári gyalogsággal azonos. Az 1549-es rovásadó alapján Borsod, Gömör és Heves megyékben ugyanis mintegy 360–420 sessióra becsülhető a polgárok és zsellérek lakta ülések száma, aminek a középátlagja háromszázkilencven, a negyede pedig kilencvennyolc darabontot tesz ki. Az egri káptalan ispánsági hada 1552-ben tehát mintegy húsz jobbágnyi lovas és száz polgári gyalogost, összesen százhusz főt jelentett. Külön figyelmet érdemel, hogy Tinódi szerint a káptalan negyedgyalogságának zsoldot is ajánlott Dobó, mivel a püspöki várat nem voltak kötelesek saját költségükön megvédelmezni.

⁵³ „Néma barátoknak négy gyalogjok volt, azokat es ott béeskötteték volt.” Tinódi: *Eger vár viadaljáról való ének história*, 338–339. sor. A karthauziaknak az 1549-es rovásadójegyzékben tizenöt adózó kapuját jegyezték fel, ami után a huszadot – lévén egy főnél kevesebb volt – csak mással együvé állva állíthatták volna ki. Mivel vélhetően egész helyes jobbágyaik voltak, a tizenhét szegénnyel együtt harminchárom polgár után a heted 4,7 főt ad. A négy gyalogos tehát biztosan nem a hadfelkelés alkalmával előírt huszadot jelentette, hanem a polgárok hetedét. Maksay: *Magyarország birtokviszonyai*, 271.; MNL OL E 156, Fasc. 1. Nr. 1.

⁵⁴ 1551-es egri urbárium. MNL OL E 156a., Fasc. 1. Nr. 1.; Maksay: *Magyarország birtokviszonyai*, 1081.

ben a szigeti várat védő városiak mintegy négyszázötvenen voltak.⁵⁵ Valójában ekkor Sziget városában alig száz polgár – ülés birtokos családfő – lakott, így a fegyverforgatásra képes férfiak száma aligha lehetett ötödfélszáz.⁵⁶ Mindazonáltal ez idő tájt a szigeti tartományhoz foglalt nemesi és egyházi birtokokkal együtt közel kétezer jobbágyi és zselléri ülés szolgált és adózott a várnak, így a négyszázötven gyalogos gyaníthatóan a tartomány területéről Egerhez hasonlóan a negyed hányada szerint behívott gyalogokat jelentette.⁵⁷

Rendkívüli helyzetben arra is akadt példa, hogy a polgárok gyalogjait füstönként vették fel, más szóval minden *velál*beli üléstől/háztól egy-egy puskás/fegyveres gyalogot. Erre leginkább hirtelen támadt helyzetben, hatalmaskodások vagy török portyák alkalmával, lokálisan kerülhetett sor.⁵⁸ De még a 17. században is előfordult, hogy füstönként vették fel a polgárságot, illetve minden ülésbirtokos jobbágyot és zsellért.⁵⁹

Zsellérek és egyházhelyes nemesek

Egy hétköznapi *velál*ban a zsellér jogállású társadalmi réteg tagjai a jobbágyi vagy zselléri rendtartású polgárok függésében vállaltak részt a hadakozási kötelezettségből. A zsellér ugyanis vagy egy *velál*beli polgári ülésén, annak kertjében telepedett meg, illetve bérelt lakrész, vagy esetleg azon kívül, az úgynevezett szabadföldön épült magának házat. Ebből fakadóan őket mint a polgárok szolgálóit birtok híján alapvetően nem terhelte fegyveres szolgálat, jóllehet többnyire közülük kerültek ki a polgárok által maguk helyett állított zsoldos gyalogok, illetve a lovagi szerek lovas legényei.⁶⁰

Zsellérek azonban nemcsak polgárok lakta *velálok*ban éltek, hanem szép számmal előfordultak az egyházhelyes nemesség közösségeiben is.⁶¹ A nemesi falvakban a zsellérek kétféle jogviszonyban telepedhettek le: egyrészt a zsellér a nemes udvarában, úgymond a háta mögött, a kertjében vagy a földjén épített magának házat, és egyedi megállapodásuk függvényében szolgált a nemesi ülés birtokosát; másrészt nem kevés zsellér élt olyan *deserta* nemesi udvarban, amely lényegében majorsággként működött, és nem lakott benne annak nemesi jogállású birtokosa.⁶² Ez utóbbi csoport tagjai lényegében nem sokban különböztek a

⁵⁵ Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Kanizsa, 1555. október 5. MNL OL E 185, 7. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 86.

⁵⁶ Szakály: *Sziget mezőváros*, 66.

⁵⁷ Korábbi tanulmányomban Sziget példájánál a fejenkénti felkeléssel számoltam, de annak ellentmondanak Sziget városának részletesebben vizsgált népesedési viszonyai. Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 27. Az 1551-es népességösszeírás adatai szerint a gyermekek és a nők magas száma folytán nem élt a városban közel ötszáz fegyverforgatásra képes férfi sem. Szakály: *Sziget mezőváros*, 98–125. A négyszázötven fő esetében számolni kell azzal is, hogy aligha lehetett száz százalékos a mozgósítás, mivel a kétezer *sessio* túlnyomó többsége a török uralom alatti területeken feküdt. Ezért valószínűbb, hogy a mozgósítás a negyed és nem az ötöd hányada szerint történt. Szigeti tartomány censusjegyzéke 1554–55. MNL OL E 185, 34. tétel, Nr. 12.

⁵⁸ Tujgon pasa 1555-ös hadjárata idején Csányi Ákos javasolta Nádasdi Tamás nádornak, hogy: „Parancsolon ú felséke az Bánfy uraknak ez föld népét füstel indítani.” Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csány, 1555. szeptember 7. MNL OL E 185, 7. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 74.

⁵⁹ A füstönként való hadba hívásra lásd: „...a parasztságtól minden háztól egy puskást adgyanak”. Tóti Lengyel Boldizsár Batthyány Ferencnek. Pápa, 1621. június 4. MNL OL P 1314, Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 28 777.

⁶⁰ Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 27–28.

⁶¹ Egyházhelyes nemesek és zsellérek adóösszeírása, Vas vármegye 1631. MNL OL E 158, 34. tétel, Nr. 60.

⁶² „Ha nem én pínzen vetem valami feldet, hon valami siléreket szállítotam, kik míest énnekem adnak, nem kivel vettem, ha nem azon felden kit énnekem uram adott. Azoknak sziginyeknek én azén

jobbágyoktól, ámde velük ellentétben sem az ülés, sem az udvar földjének ingó igazságát nem birtokolták, legfeljebb „bérlet” formájában a jövedelemből részesedtek.⁶³ Amíg ugyanis egy szolgáló jobbágy a földje ingó igazságát utódaira örökíthette, addig a nemesi udvarban élő zsellér legfeljebb a birtokos tetszése idejére gazdálkodhatott ott.

Mint arról már fentebb szó esett, az egyházhelyes nemesek fejenként tartoztak hadba szállni, de a 15. század közepétől a jobbágyhelyes ülések, illetve a kapuk utáni lovas állítási kötelezettséghez hasonlóan a nemesi ülések száma szerint is lovast kellett kiállítaniuk. Az 1459. évi törvény 11. tc. még tíz jobbágytalan nemesnek írta elő, hogy közösen állítsanak egy lovast, az 1492. évi 20. tc. azonban már pontosabban fogalmazott: minden tíz ház vagy nemesi udvar után írta elő az egy lovast.⁶⁴ Később a jobbágyhelyes ülések utáni lovasokhoz hasonlóan az arányok itt is többször változtak: 1537-ben húsz egész nemesi udvar, 1542-ben pedig öt egész nemesi udvar után kellett egy lovast kiállítani.⁶⁵ Egyébiránt az egyházhelyes nemesi udvarok utáni hadállítás éppen úgy történt, mint a tizedlovasság vagy az ötödgyalog-ság kiállítása. Egy hadfelkelés esetén ugyanis legtöbbször az aktuális igényekhez igazították a kötelezettségeket, így 1550-ben a fejenkénti nemesi felkelés mellett csak az ötödgyalog-ságot hívták egybe, 1552-ben azonban az előbbi mellé a tizedlovasságot és huszad szerint a gyalogokat is. 1555-ben pedig az egyházhelyesek nemesi felkelése mellé a lovasaikat is ki kellett állítani, mégpedig öt egész udvarhelyenként egy lovast.⁶⁶ Az egyházhelyes nemesek hányad szerinti hadfelkelése tehát nem a személyes hadfelelési kötelezettségüket váltotta fel, mivel szükség idején akár mindkét módon hadba hívhatták őket.

Az egyházhelyes nemesség nemesi szabadsággal ellentétes adóztatásának oka – ahogy az a 17. századi vármegyei közgyűlések rendelkezéseiből is kitűnik – elsősorban zsellérházaik adóztatásba való bevonása volt. Bár gyakran előfordult, hogy az egyházhelyesek sem fejenként, hanem valamilyen hányad szerint vonultak hadba, szükség idején (mint 1555-ben is) a személyes felkelés mellett az udvarhelyek utáni lovasságot is ki kellett állítaniuk. A fennmaradt 1555. évi mustrajegyzék tanúsága szerint pedig a lovasok közel egyik fele a zsellérek közül került ki, míg a másik fele, bár az egyházhelyes nemesek közül, de nem a fejenkénti felkelésre kötelezett családok soraiból.⁶⁷ Így az 1555–1557 közötti dunántúli részleges hadfelkelések idején az 1553. évi törvény 4. cikkelyének rendelkezései értelmében az egyházhelyes nemesek a személyes felkelés mellett az ötödlovasságukat is kiállították a vármegyei

ekreinket osztotam, mivel magokat táplálák.” Fekete Lukács Kanizsai Orsolyának. Sztenicsnyák, 1563. április 12. MNL OL E 185, 12. d., Fekete Lukács – Nádasdy Tamásné, Nr. 1.

⁶³ 1584-ben pedig a kapui tartományban többek közt Zergényben jegyezték fel egy olyan, vélhetően Nádasdi Tamás által adományozott nemesi udvarhelyet, amit előző birtokosa, Udvardi György négy jobbágyi ülésből alakított ki, majd zselléreket telepített a helyekre. A zergényi nemesi ülés tehát lényegében négy zsellérhelyet is magában foglalt. 1597-ben ugyanezt már csak egy *sessió*ként jegyezték fel Párnás Imre birtokában, de a hozzávaló 28 hold földből, ami pontosan négy jobbágyi helyföldet jelentett, és a négy halászből egyértelműen kiderül, hogy az ülések egyetlen nemesi udvarhellyel olvadtak össze. MNL OL E 156, Fasc. 56. Nr. 33. fol. 121.; Mikó: *Az 1597. évi kapuvári urbárium*, 214.

⁶⁴ Bak: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, 663., 841.

⁶⁵ Pozsonyi országgyűlés 1542:25. tc. *Corpus Juris Hungarici* IV., 91.

⁶⁶ Egyházhelyesek öt egész nemesi udvaronként kiállított lovasságának mustrája, Vas megye. 1555. szeptember 22. MNL OL E 211, Lymbus 121. d., 23. tétel, fol. 126v–128.; Veszprém megye. Uo. Lymbus 126. d., 29. tétel, fol. 4.; „...*quinque curiis sive sessionibus nobilitarum unum equitem te-neant*”: Nádasdi Tamás Csoron Jánosnak. Sárvár, 1555. szeptember 15. Uo. E 185, 23. d., Nádasdy Tamás – Csoron János, Nr. 1.

⁶⁷ Baán: *Vas vármegye 1554. évi nemesi összeírása*, 1–28.

hadakba.⁶⁸ Az egyházhelyes nemesség ötöd, tized vagy éppen huszad hányad szerint kiállított lovassága részben tehát a jobbágyi tizedlovasság egyfajta kiterjesztése volt a nemesi udvarokban élő zsellérekre.

Jobbágyok

A nemesek és polgárok földbirtoklásra és az abból eredő katonai szolgálatra épülő fentebb megismert társadalmi jogállása és szolgálati rendtartása között a jobbágyságra épülő hadszervezet jelentette az átmenetet. Társadalmi helyzetétől és rendtartásától függetlenül jobbágnak számított az a személy, aki egy adott közösségbeli szolgálata – ispáni birodalma – tisztességét valamely ingatlan jószág, ingó igazságaért (*jovbad*⁶⁹ részéért), más szóval a jóvedelméért tartotta. Ekképpen egyaránt jobbágnak számítottak a nemesi közösség, másnént az ország ispáni birodalmának tisztességét tartó urai, azaz a jobbágyurak,⁷⁰ továbbá azon közönséges nemesek, polgárok vagy zsellérek is, akik – kiemelve közösségük tagjai közül – uraik ispáni hatalmának képeben a jobbágyság tisztességét (*officio iobagionatus*,

⁶⁸ „...nobiles vero unius sessionis, ex singulis quinque curiis integris nobilitaribus, singulum unum equitem suis sumptibus dimittere, et aut ipsi propriis quoque personis similiter in bellum”: 1553:4. tc. *Corpus Juris Hungarici* IV.; 1556:22. tc. Uo. 406–407.; „...az öt udvar helről, kiknek fizetnek, job részére immár megis fizettek nekik”: Kisfaludi Pál Nádasdi Tamásnak. Bodonhely, 1557. szeptember 21. MNL OL E 185, 17. d., Kisfaludy Pál – Nádasdy Tamás, Nr. 5.; Borossy: *A telekkatonaság*, 81–81.

⁶⁹ A jobbágy szó vélelmezett hangtani fejlődésére – *jovbad/javbad (ioubag)* – és jelentésére lásd: Szatlóczi: *A polgár*, 28. A *jovbad* (jobbágy) kifejezése feltehetően a *jó/jov* szótóváltzatok jelentéskülönülése előtti időkből származik, miként a jószág szavunk is, így egyszerre volt használatos annak elvont és fizikai jelentéstartalma. Másnént a jobbágy az volt, aki szolgálatát az ingó jószágok *java (jobb/javabbad)* részéért tartotta, és egyben a szolgálók csoportjának *javabbad/jovbad* részét alkotta. A kettős jelentéstartalom mindvégig párhuzamosan létezett.

⁷⁰ A középkorral foglalkozó szakirodalomban az ország előkelő nemeseire a latin *barones* kifejezésből eredően a későbbi évszázadokból visszavetített *báró*, újabban pedig az oligarcha elnevezés használata vált meghatározóvá. Valójában a 16. század közepén, második felében – miként mindvégig a középkoron át – a *barones regni* megnevezés az „ország” mint nemesi közösség urait, másnént a jobbágyurakat jelentette. Igazi uraknak, *veri barones regninek* csak a tisztességet tartó, a nemesek közösségének tisztségeit viselő jobbágyurak számítottak, a nádortól a pozsonyi ispánig bezárólag. Mindazok, akiket a privilégiális oklevelek méltóságsorai a pap urak mellett (*praelatos et barones*) névleg is felsoroltak. Az úgynevezett jobbágyurak fiait és leszármazottaikat (*caeteri magnates, barones naturales, barones solo nomine*), akiket a 15. század második felétől származásuknál fogva, illetve vagyoni helyzetük folytán ugyancsak a *magnificus* jelzővel illették, és a *barones*, azaz urak közé számítottak, magyarul még a 16. század közepén sem *báróknak*, hanem általánosan uraknak, úrfiaknak, konkrét értelemben pedig *paraszturaknak* írták és mondták. A méltóságviselő jobbágyurakkal legfeljebb társadalmi és vagyoni helyzetük kapcsán szerepeltek együtt az ország előkelői között. Verbóci: *Decretum*, I., 93. Jellemző, hogy Enyingi Török Ferenc és Balassa János, akik mindketten jobbágyurak fiai voltak, még az 1566-os országgyűlés alkalmával összeült királyi tanácson sem vehettek részt. Előbbi csak Oláh Miklós érsek külön engedélyével maradhatott a teremben. Nagy: *Martonfalvai Imre deák emlékirata*, 171. Ennek megfelelően még a 16. század második felében is lényegi különbség állt fenn a jobbágyurak tisztességét (*officium baronatus*) viselő nemesek, illetve a csak paraszturak (*magnas vel baro solo nomine fuerit et officio baronatus caruerit*) között. Verbóci: *Decretum*, I. 93. Az úr helyett a báró kifejezés elsőként Weres Balázs 1565-ös *Hármas-könyv* fordításában jelent meg, ő a prelatushoz hasonlóan még egyszerű magyarosított latin szóátvétellként használta. A szövegben „*barones et alios magnates*” formula helyett magyarul zászlósurak és paraszti urak, illetve nagyságosok szerepelnek. Weres: *Magyar decretum*, I. 1.

honorem iobagionum) az azt eltartó jóság javáért tartották.⁷¹ Egyrésről tehát a jobbágyurak a legfőbb bírói birodalmat tartó király ispánjaiként – nádorispán, udvarispán, pohárnokispán, lovászipán stb. – annak képebeli bírói hatalmát tartották. Másrésről az uraságok ispáni birodalmának (*comes*) kíséretét (*comitatus*) azon jobbágyok alkották, akik az általuk tartott tisztesség révén képebeli ispánként (*officialis*) az ispánságok közösségeinek élén álltak, vagy ispánjuk lovas kíséretét (*comitatus*) adták. Nem volt *comes* a *comitatusa*, ahogy jobbágyság sem a *veláltartó* ispánja nélkül. Ezért a jobbágyság egy olyan tisztség volt, amelynek tartója a *possessio* urának ispáni birodalmát eltartó ingatlan jóságokból és azok ingó jövedelmeiből részesedett a szolgáltatáért cserében.⁷² Ebből fakadóan a jobbágy tisztessége tulajdonképpen az általa tartott majorság jövedelme, tisztsége pedig szolgálóinak birodalma volt, amely után az ispánja alatt lovasként az ura ispáni hatalmát szolgálta.⁷³ A jobbágyság tisztsége tehát egy a társadalmi jogállapottól független szolgálati forma avagy rendtartás volt, így egyaránt tarthatott jobbágytságot valamely nemes, polgár vagy akár egy zsellér is

Ahogy az ispánságot tartó vagy másként *veláltartó* nemesek lóval vonultak hadba, úgy minden polgár és zsellér, aki jobbágytságot vagy jobbágyhelyet tartott, 1526 előtt szintén fejenkénti szolgálattal tartozott.⁷⁴ 1526 után azonban a jobbágytságot tartók nem fejenként számolt hányaduk, hanem jobbágyhelyeik száma után tartoztak hadakozni. Így a jobbágyi szerjárom szolgálattal – lett légyen az fegyveres vagy földesúri – a különféle helyhányadú jobbágyok is immár egész jobbágyi helyenként szolgáltatták. A negyed- vagy félhelyes jobbágyok négyen, illetve ketten együvé állva állítottak ki egy jobbágyi szert, és egész jobbágyhelyenként adtak egy szerjárom ökör vagy lovas fogatú ekét, valamint egy fuvarozó szekeret.⁷⁵ Elvben tehát a jobbágyok tényleges számától, illetve a helyföldhányadok tetszőleges arányaitól függetlenül minden egész jobbágyhely után egy katonát vagy lovast kellett hadakozás céljára kiállítani.

Mégis a jobbágytság tartása mindvégig megőrizte eredeti viszonyrendszerét, miszerint a jobbágytság a polgárok közössége feletti ispáni birodalom tisztsége volt. A jobbágyi tized kiállításának költségét ugyanis még a 16. század közepén is együttesen fizették meg a polgárok, mind az ispáni lovas szerek fenntartását, mind a királyi rovásadó megadását, mind pedig a

⁷¹ Szatlóczi: *A polgár*, 28. Részben tisztségviselő jelentéssel értelmezve: Zsoldos: *A szent király szabadjai*, 24–25. Vö. „Az ki helt tart, szolgállyon róla”: Kanizsai Orsolya válasza a gelsei jobbágyoknak a helyföldek elvétele ügyében. 1565. MNL OL P 507, 4. 4. 10.

⁷² A jobbágy helyföldjének csak az ingó igazságát bírta, mégpedig szolgáltatáért cserébe. A helyföld ingatlan igazsága mindig a földesurat illette. Verbőci: *Decretum*, 3. 30.

⁷³ A nemes *possessio*ja bárminemű ingó és ingatlan dolgát annak uraságáért, hasznáért és gondviseléséért igazgatta, illetve tartotta. Az abból kihasított jobbágyi helyföldek jövedelem igazságát tulajdonképpen ugyanazon szolgálat terhelte. A helyföldet tartó jobbágy tehát a *possessio* ingó jóságából kapott része után, a *comes* kíséretjeként annak igazgatása és gondviselése, azaz az ispáni birodalom szolgálata kötelezte. Verbőci: *Decretum*, 1. 24. Tudniillik a jobbágyoknak saját szolgálók voltak, akik gyaníthatóan az üléseiken élő lakosok közül kerültek ki. 1551: „...mert az nagyságod [...] jobbágyinak sem szolgálai, sem fiai nem maradhatnak meg”: Csicsói polgárok Nádasdi Tamásnak. 1551. MNL OL E 185, 40. d., Csicséri polgárok – Nádasdy Tamás, Nr. 1.; Kanizsai polgárok panasza 1565-ben: „...mind egyéb napon szolgáltatnak velek ki mast sem szolgát, sem gyermekeket nem tartatják.” Kanizsa, 1565. december 10. MNL OL P 507, IV. IV. Nr. 10.; „Karossi Gyergynek jól lehet fiai meg holtanak és ű maga vén ember, mind felességével egyetembe, de azért barmai, morhája és örökssége igaz elég vagyon, hogy szolgát tarthat és szolgálhatja ű nagyságát.” Zele Jakab jelentése Kanizsa, 1565. december 10. MNL OL P 507, IV. IV. Nr. 11.

⁷⁴ Zsellér és nemes jogállású személy is lehetett jobbágy. Szatlóczi: *A polgár*, 16–17., 28.

⁷⁵ A kanizsai ekék száma falvanként 1564-ben. MNL OL E 156, Fasc. 27. Nr. 58.h

hadfelkeléseket tekintve.⁷⁶ Hadfelkelés alkalmával egyaránt fizetett hadakozó pénzt a tizedlovasságra a *velál*beli üléssel bíró szabados, jobbágy, szegényjobbágy és zsellér is.⁷⁷ A közös nevező mindannyiukban nem a jobbágyhely tartása, hanem a polgárjog volt. Mindazonáltal a jobbágyság lovasait nem *velál*onként, hanem egyházi és világi közösségeik ispánságaiban, az ispánjaik alatt állították ki.⁷⁸ Hadfelkelés esetén tehát egy-egy ispán vezetésével minden uraság ispánságaiban a tized vagy más hányad szerint annyi lovast állítottak a jobbágyságok, ahány adózó jobbágyhely volt abban. A jobbágysági tizedlovasságot azonban nemcsak hadfelkelés idején állították ki, hanem azt az urasági ispánságokban állandóan (békeidőben is) tartották.⁷⁹

Mohács után, különösen a 16. század közepén ismét rendszeressé vált, hogy a jobbágyságok által a hadkötelezettségük megváltásáért fizetett rovásadóból *continue* felfogadott vármegyei és zászlósúri hadnagyságok mellé valamilyen hányad – jellemzően a huszad és a tized – után külön is mozgósították az ispánságok jobbágysági lovas szereit.⁸⁰ Így az 1552. augusztusi dunántúli hadfelkelés alkalmával az egész jobbágyhelyek tizede után kellett lovast küldeni, ami például a kanizsai uraság 89,5 adózó kapuja nyomán kilenc lovast, a kapui tartományban száznegyvennégy kapu után tizenégy lovast, Sárváron kétszázkilencvennégy kapu után huszonkilenc lovast, összesen ötvenkét lovast jelentett.⁸¹ A hadba küldendő tizedlovasságot azonban nem a jobbágyságok közül állították ki, hanem az előbbieken említett módon az egyes uraságok ispánságainak állandó ispáni lovas szereiből. Egy 1552-es familiáris összeírásból az is megtudható, hogy ekkor a tized hányada alapján az ispánok Kanizsán éppen kilenc, míg Kapun tizenöt lovassal szolgáltak.⁸² Ugyanekkor a zalavári uraságból a százötöd adózó kapu után elvben tíz lovast kellett adni, de Zoltai András prefektus tizenegy lovast állított ki, mégpedig azon tizenkét ispáni és két szabados jobbágysági lovas közül, akik 1552 nyarán a tartományban szolgáltak.⁸³ Eger 1552-es ostromakor a püspöki uraság ispánjai negyvenhat lovasal vonultak be a vár védelmére. Számuk ugyancsak ma a véletlen műve: a mintegy négy-százhatvan adózó egész jobbágyhelyes kapu után a tized szerint éppen ennyi lovast tartottak

⁷⁶ Szatlóczi: *A polgár*, 14.

⁷⁷ 1552: „...omnes coloni nostri, tam sessionati, quam inquilini, tam libertini, quam alterius cuiuslibet status et condicionis existant, exceptis praedialibus et nobilibus.” MNL OL E 185, Nádasdy Tamás vegyes levelek, iratok fogalmazványok, Nr. 15.; „Az lovasok száma kiköt erre kegyelmed válasza az huszon nyóc lovagot [...] de én mők az pénzét ki nöm szettem, mőrt úgy tudom, hogy az uszon nyóc lovagnak es az szekőnysek fizet, de én ki szedőtem az pézt egy hórá.” Sennyei Ferenc Nádasdi Tamásnak. Sárvár, 1555. szeptember 20. Uo. E 185, 32. d., Sennyei Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 314.

⁷⁸ Egy uraság vagy vártartomány több kisebb ispánságra tagolódott, amelyek a világi és egyházi igazgatás alapján szerveződtek. Az ispánságokra lásd: Szatlóczi: *A polgár*, 19–23.

⁷⁹ Az egri vár ispánsági szervezete. Sugár: *Az egri vár officiolátusi rendszere*, 107–133.

⁸⁰ Az 1552. évi nyári dunántúli hadfelkelés során a jobbágyságok tizedlovasságot, a polgároknak huszadgyalogosságot kellett kiállítania három hónap időtartamra, minden száz adózó kapu után tíz lovast és öt gyalogost. Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 33.

⁸¹ MNL OL E 211, Lymbus 105. d., 3. tétel, fol. 239–242.

⁸² MNL OL E 185, 29. tétel, Nr. 75., fol. 1–7.

⁸³ Az 1552. évi hadba százötöd kapu után tizenegy lovast állított a zalavári tartomány. MNL OL E 211, 105. d., 3. tétel, fol. 240v. Zoltai András prefektus Nádasdi parancsára megírta a vár tartományában lévő lovasok számát: tizenkét lovas, továbbá Szakács Mihály két lóval és a prédiálisok: András ispán, Orosztonyi Miklós, Orosztonyi István, Babos Miklós, Ódor András, összesen tizenkilenc lovas. Zoltai András és István Nádasdi Tamásnak. Zalavár, 1552. július 15. MNL OL E 185, 44. d., Zoltai András – Nádasdy Tamás, Nr. 49.

kiállítani.⁸⁴ Úgyszintén az ispánok tizedlovassait sejtethjük azon száz lovas esetében is, akik a királyi fizetésen lévő kétszáz lovas mellett 1555-ben Sziget ostroma alkalmával részt vettek a vár védelmében.⁸⁵

Jelentős mértékben eltért az adózó jobbágyság tizedlovasságának hadkötelezettségétől a szabados jobbágyság és zselléreké, akik a nemesekhez hasonlóan szabadságuk tartamára fejenként tartoztak hadba szállni.⁸⁶ Alapvetően kétféle szabados jobbágyság és zsellér létezett: egyrészt az olyan *velál*beli jobbágyhelyes ülést birtokló polgár – nemes, jobbágyság és zsellér⁸⁷ egyaránt – vagy zsellér módra szolgáló, de csak jobbágyhely nélküli, a *velál* rendjén fekvő üléssel bíró polgár, aki valamely szolgálata vagy annak megváltása időtartamára szabadságot kapott; másrészt mindazok, akik szabadságukat szolgálatuk megtartása esetén örökösen nyerték el.⁸⁸ A szolgálatuk idejére szabadossá váló jobbágyság és zsellérek közé tartoztak többek közt az uraságnak mesterséggel, illetve fegyveresen szolgálók, míg a második csoportba például a szabad városok polgárai, illetve az úgyszintén fegyverrel szolgáló lovas jobbágyság és gyalog zsellérek.⁸⁹ Utóbbira jó példa az 1630-ban telepített Sopron megyei Tamási falu esete, ahol minden jobbágyhelyhez 30 hold föld járt, amiről annak szabados tartója lovas

⁸⁴ Eger tartományának 1551. évi urbáriumában összesen 484,5 egész jobbágyhelyet jegyeztek fel. MNL OL E 156a, Fasc. 1. Nr. 1. Az 1549-es rovásadó összeírásban az egri püspöknek kétszázhuszonöt adózó kapuját jegyezték fel, de több birtok esetében a rovók nem írták össze a kapukat. A hiányzó települések 1551-es adatainak figyelembevételével a kapuszám négyszázhatvankettő körül becsülhető. Maksay: *Magyarország birtokviszonyai*, 1081.

⁸⁵ „Ezt mongya, hogy vagyon hatszáz az gyalok, és háromszáz szolkáló ember.” Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Kanizsa, 1555. október 5. MNL OL E 185, 7. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 86.; A szigeti várhoz adózó birtokok 1554-es összeírása alapján 1152,5 jobbágyhelyes ülés után fizettek cenzust. Ez alapján a szigeti tartomány ispánjainak száztizenöt lovast kellett kiállítaniuk. Szigeti tartomány 1554–55-ös cenzus számadása. MNL OL E 185, 34. tétel, Nr. 12.

⁸⁶ „Hogy mind maga meg nevezet Valentics Szaniszló, mind pedig meg maradékiis, fegyveressen és úgy mint más szabadossok szolgálni tartozanak.” Valentics Szaniszló 200 forintos szabados levele 1649 k. MNL OL E 185, 7. tétel, 2. kötet, fol. 86–87. Vö.: „Tartozzék mindazonáltal minket katonául szolgálai. Le téven pedig neki mi, avagy maradékinak az megnevezet száz ezüst tallért, mint az több ott való jobbágyság, minden szolgálattal, robottal és adózással azontúl nekünk és seccesorinknak tartozzanak, mind magok, s mind maradékjuk.” Szalai Pál jobbágyság 100 ezüst talléros szabados levele. Sárvár, 1648. július 1. MNL OL E 185, 7. tétel, 2. kötet, fol. 16–17.

⁸⁷ Előfordult, hogy egy zsellér módra szolgáló polgár egy másik faluban anélkül tartott jobbágyság helyföldet és szolgált róla jobbágyságként, hogy annak ülést birtokolva polgárjogot nyert volna az adott faluban is. Szatlóczi: *A polgár*, 14–15.

⁸⁸ Szatlóczi: *Vár a várban*, 180–181. Vö. „...Kálmádon lakó Magas András nevű ifjú legényhez mutatni, számlátam az több lovak hátán szolgáló szabados katonáink kezében, az paraszti szolgálatból, szedésből, vevésből és adózásból kivén, úgy hogy őis ahoz az szolgálathoz alkalmas és elégséges paripát tarcsón és bármikor kívántatik, táborozáshoz illendő és elégséges fegyverrel, szerszámmal fell ülhessen és elül állasson. [...] Az felül meg említet, túllem neki engettetet szabadságos állapattyában és az meg nevezet háznak békességes bírassában mind magát is, maradékot meg tarcsák és semminemő paraszti szolgálatra, mi számunkra való adózásra és vármegye közti való fizetésen és király adóján kívül ne erültessék, sőt mások ellenis meg oltalmazzák.” Iktári Betlen István szabadosslevele Magas Andrásnak. Ecsed, 1646. május 24. MNL OL E 156, Fasc. 13. Nr. 13. fol. 76.

⁸⁹ Vö. „Ím nagyságodnak egy jobbágya és jámbor szolgálja Balog Vince újudvari [...] ki jámborúl és tisztességesen szolgát nagyságodnak az szükségnek idején, velünk türte hévet, hideget, ennek még miúta it az nagyságod házában szolgát, egy pénz fizetése sem vót, csak házában való szabadságért tartották.” Szalai Benedek Kanizsai Orsolyának. Kanizsa, 1566. október 22. MNL OL E 185, 37. d., Szalai Benedek – Nádasdy Tamásné, Nr. 17.

katonaként szolgált, míg a helyföld nélküli *velál*beli ülést birtokló szabadosok gyalog, hajdúként.⁹⁰

Nagy számban tartott szabados lovas jobbágyokat Nádasdi Tamás a kapui tartományban is, ahol 1552-ben a várban lakó familiárisokon és ispánokon kívül tizenegy szabados jobbágy huszonöt lovast tartott.⁹¹ Itt szolgált a szili Borsós Imre jobbágy is, aki 1559-ben három lóval szerződött meg, és postaszolgálatot is ellátott. Mindezt ugyanazon szabadságot kapta, mint a régóta ott szolgáló Ciráki János és Szili Pál szabados jobbágylovasok.⁹² A kapui szabados lovasjobbágyok a tamásiakhoz hasonlóan minden adó és szolgálat alól mentesek voltak, aminek pénzben kifejezett értéke a tulajdonképpeni *jargálás*nak felelt meg.⁹³ Emellé szükség esetén abrakot kaptak a várból, illetve hadakozás esetén hópénzt lovaik száma szerint.⁹⁴

A szabadosok, függetlenül attól, hogy szabadságukat pénzbeli vagy szolgálatbeli megváltással, esetleg kegyadomány útján szereztek, mentesek voltak mindennemű jobbágyi szolgálat és adózás alól. A szabadság azonban nem jelentette a jobbágyi jogviszony megszűnését, mivel a jobbágyi helyföld után annak tartója három módon tartozott adózni és szolgálni. Így a mindenkori birtokos nem adhatott szabadságot sem az egyházi tized, sem a királyi vagy éppen vármegyei rovásadó megfizetése alól.⁹⁵ Általában a szabadosok a királyi rovásadó alól is felmentést kaptak, de az nem személyükre, hanem helyföldjük adóalanyiságára vonatkozott. Azaz hadfelkelés esetén a szabadosok éppúgy megfizették a hadakozópénzt, ahogy a rovásba is beleadtak a közösség tagjaként.⁹⁶

A birtokosok nemcsak gazdasági okból engedtek szabadságot, hanem azért is, hogy bármely a birodalmukat fenyegető veszély esetén kellő számú fegyverest tudjanak mozgósítani.⁹⁷ Ebből fakadt a szabados jobbágyhelyes ülések hadiadó alóli mentessége is, mivel a

⁹⁰ Tamási 1630-ban kelt telepítési szerződése. MNL OL E 185, 7. tétel, 7. könyv, fol. 335.

⁹¹ Sennyei Ferenc Nádasdi Tamásnak. 1552. július 14. MNL OL E 185, 32. d., Sennyei Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 158.

⁹² Borsós Imre Nádasdi Tamásnak 1560. MNL OL E 185, 5. d., Borsós Imre – Nádasdi Tamás, Nr. 1.

⁹³ „...ő is tartozzék az mi szolgálatunkra jó paripával, fegyverrel és köntössel elő állani, úgy mint emberséges lovas szolgáló rendhez illik.” Iktári Betlen István szabadoslevele Kovács Istvánnak. Ecsed, 1647. augusztus 11. MNL OL E 156, Fasc. 13. Nr. 13. fol. 76. A jargálás jelentésére lásd: Szatlóczki: *Vár a várban*, 130–131.

⁹⁴ „Kik az falugon laktak és most es ot laknak az kegyelmed jóságába, azogat sekétették pézzel, gabonával, mindönnöl tápláltak eket és szabacságon laknak.” Sennyei Ferenc Nádasdi Tamásnak 1552. július 14. MNL OL E 185, 32. d., Sennyei Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 158.

⁹⁵ „...vármegye közti való fizetésen és király adóján kívül ne erültessék.” Iktári Betlen István szabadoslevele Magos Andrásnak Ecsed, 1646. május 24. MNL OL E 156, Fasc. 13. Nr. 13. fol. 76. Vö.: „...hanem mind ezekből legyen míg minket szolgál tellyes életiben szabados, demptis decimis et ad aedificium arcis nostrae Kapu pertinentibus ...az dézsma fizetésen kívül, mely dézsmát mi pénzen szoktunk venni esztendőnként a püspöktől.” Vincekovics János szabados levele. Keresztúr, 1614. január 7. MNL OL E 185, 6. tétel, Nr. 52. A várépítés alól a szabadosok, miként a nemesek is, azért nem mentesültek, mert lényegében hadi szolgálatnak minősült, amire pedig fejenként tartoztak előállni.

⁹⁶ „Hogy a vármegyebeli contributioban együit értvén azon falubeli polgársággal, a mi rá essik, aval tartozék és meg maradékis tartozanak.” Valentics Szaniszló malomházi házáról való szabados levele. 1649 k. MNL OL E 185, 7. tétel, 2. kötet, fol. 86–87. Nádasdi Tamás 1552-es hadfelkelési utasítása szerint hadakozó pénzt köteles fizetni: „...omnes coloni nostri, tam sessionati, quam inquilini, tam libertini, quam alterius cuiuslibet status et condicionis existant, exceptis praedialibus et nobilibus.” Uo. Nádasdy Tamás vegyes levelek, iratok fogalmazványok, Nr. 15.

⁹⁷ „Továbbá az üdű alat hozhat kegyelmed háza szükségének vagy kegyelmednek oly dolka történhetik kibem nem hogy az szabadosoknak, de mék atyának sem enkedhet ember az szabadságot. Kedék hiszem, hogy kegyelmed sem hiába agya kegyelmed jószakába, kegyelmed házai alat, hanem hogy

szolgáló szabadosok régi szokás szerint a nemesekkel azonos módon, fejenként tartoztak hadba szállni.⁹⁸ Mindezen kötelezettség pedig nemcsak az eleve lovas szolgálatért szabadságot nyert jobbágyságra volt igaz, hanem a közönséges szabadosokra is. Így például a világosvári uraság 1525-ben kelt urbáriumában külön összeírták a lóval szolgáló szabados jobbágyságot, akik között bérese, majoros, csisár, kertész éppen úgy előfordultak, mint közönséges katonák.⁹⁹ Az egykori sztenicsnyáki tartomány 1669-ben kelt urbáriumában egyenesen úgy fogalmaz, hogy minden szabados a maga költségén lóval vagy gyalog tartozik hadakozni, és aki ezt nem tudná teljesíteni, a szabadságát is elveszti.¹⁰⁰ A Szatmár megyei Erdőd 1566-os urbáriumában pedig azt olvashatjuk, hogy a tartomány minden szabadosa egy jó felszerelt lovat volt köteles tartani, amivel szükség esetén hadba szállhatott, amikor ura úgy kívánta.¹⁰¹ Krasznahorka 1575-ös urbáriumában viszont a szabados jobbágyság és szellemi fegyveres szolgálatának okára is rávilágít: Azért voltak kötelesek fejenként lovon és gyalog szolgálni, ahova parancsolták nekik, mert mentesek voltak minden földesúri adózástól.¹⁰²

Fontos azonban megjegyezni, hogy a szabadosok fejenkénti hadkötelezettsége elsődlegesen az uraság vonatkozásában állt fenn. Országos hadfelkelés esetén jobbágyhelyük után ugyan nem kellett katonát állítaniuk, de ők maguk sem a hadakozópénz megfizetése, sem a hányad szerinti katonaállítás alól nem mentesültek. De az is természetesnek számított, hogy a hetedgyalogokhoz hasonlóan hadfelkelés esetén az ispáni szerek mellett a szabadosok közül választottak lovasokat a vármegyei hadba. Nem tartozott azonban fegyveres szolgálattal a szabadosok azon csoportja, akik nem uraiknak szolgáltak, hanem azok kegyéből nyertek mentességet. A legtöbbjük, mint újonnan épülő jobbágy, meghatározott időre nyert szabadságot, míg akadtak, akik azt öregségük, betegségük vagy özvegységük miatt kapták.¹⁰³

Az uraságok szabados lovasjobbágyságai tehát uraik magánvállalkozásaiban éppen úgy hadba vonultak, mint az ispánok tizedlovasai vagy a polgárság gyalogosai. 1559-ben Nádasdi Tamás a polgárok közül heted szerint felvett hatvan puskás gyalog mellé szabados jobbágyságot is fegyverbe hívta. Akkor a kanizsai uraság jobbágyi lovas szereiből – ispánok, szabadosok, nemesek – mintegy harminc–negyven lovas vett részt a nádor szigeti látogatását biztosító hadban.¹⁰⁴ Nem volt ez másként az egri püspökség uraságában sem, ahol az 1552. évi ostrom

szükséknek idején hasznát vegyék.” Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csány, 1559. február 23. MNL OL E 185, 8. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 294–295.

⁹⁸ Már a 15. század óta számos törvényben külön mentesítették a birtokosok szabados szolgálóit a hadiadó megfizetése alól. A legbeszédesebb indoklás az 1567. évi 14. tc.-ben olvasható, miszerint a nemesek szabadosai régtől fogva az ő lovaikkal szolgálni és hadakozni tartoznak: „*Similiter etiam libertinis dominorum et nobilium videlicet, qui a dominis suis terrestribus exempti, ab antiquo cum equis suis servire, et exercituare tenentur, maiestas sua exemptionem dare dignetur.*” *Corpus Juris Hungarici* IV., 562.

⁹⁹ MNL OL DL 37000, fol. 1–6.

¹⁰⁰ MNL OL E 156, Fasc. 98. Nr. 2. fol. 19–20. fol.

¹⁰¹ „*In his bonis omnibus liberti immunitate onerum et contributionum adeo gaudent, quod obstricti sint servire ubi opus est, et ire, quo opus est equo, uno bono apparatu equestri, inque bellum profisci, cum necessitas aut voluntas domini postulat.*” Erdőd urbárium. 1566. április 20. MNL OL E 156, Fasc. 101. Nr. 46.

¹⁰² „A szabadosok, a kiknek lovok vagyon, lovokon, a kiknek lovok nincsen, pedig gyalogul. Valahova kívántatik, az paraszti dolgokon kívül tartoznak szolgálni, immunisak lévén minden adózásoktól az Földes Úr részéről.” Krasznahorka urbárium, 1575. MNL OL E 156, Fasc. 82. Nr. 30. fol. 13.

¹⁰³ Csak az uraiknak bárminemű fizetségért szolgáló szabadosok jobbágyhelyes ülései mentesek az adó alól. 1559:12. tc. *Corpus Juris Hungarici* IV., 453.

¹⁰⁴ Nádasdi Tamást 1559-ben egy kétszázötven lovasból álló had kísérte be Sziget várába, amelyből kétszázötven lovas Kanizsa környékéről vontak össze. A kanizsai szabados jobbágyság lovasainak száma

idején az ispánok negyvenhat lovasán felül több mint negyvenkét szabados is részt vett a védelemben.¹⁰⁵

A szabados jobbágyságok egy másik tekintélyes csoportját alkották a szabad városok (*libera civitas*) polgárai, akik függetlenül attól, hogy a király vagy más uraság birodalma alatt éltek, illetve hogy szabad *collegiumuk* *veláltartó* volt-e vagy sem, ugyancsak fejenként tartoztak hadba vonulni.¹⁰⁶ Sárvár szabad *civitas* alighanem középkori eredetű, 1608-ban kelt rendtartása szerint minden polgár fejenként és saját költségén tartozott hadba vonulni.¹⁰⁷ Egy ellenséges támadás esetén tehát Nádasdi Tamás az 1540–1550-es években akár hetvenkét katonát vagy gyalogost tudott Sárvárról hadba hívni.¹⁰⁸ Nem volt ez másképpen Sopron szabad királyi városában sem, ahol a falak övezte belső városban az alapításkor vélhetően kereken száz házhely került kialakításra.¹⁰⁹ A polgárjoggal járó kiváltságokat és szabadságokat, mint például a választójogot és a választhatóságot, borkimérést, földbirtoklást annak legteljesebb formájában csak a belsővárosi házhelyet bíró polgárok élvezhették. Így nem lehetett véletlen, hogy amikor II. Lajos 1526-ban gyalogságot kért a várostól, annak létszámát száz főben határozta meg, azaz a házhelyek számában.¹¹⁰

Végezetül a szabados jobbágyságok sorában külön említendőek azon nemesek, akik ugyan jobbágyhelyes ülést birtokoltak, de a földesúri adózás és szolgálat alól mentesek voltak. Az a nemes, aki jobbágyhelyes ülést bírt, éppen úgy nem mentesült az egyházi tized alól, mint a közönséges jobbágyságok, illetve a királyi rovásadó alól is csak a helyföldje számított kivettnek, mégpedig a fejenkénti hadkötelezettségüknek köszönhetően. Jogviszonyát tekintve tehát a

ugyan nem ismert, de a többi csapaté nagyrészt igen, illetve a levelezések említéseiből rekonstruálható. A nádori had Kanizsáról (száz ló), a vár jargalói közül (körülbelül húsz ló), Sümegről (húsz ló), Zalavárról (körülbelül tizenhat ló), Újlaki Sebestyén hadnagy szeréből (körülbelül tizenöt ló), összesen mintegy százhatven lovas. A hiányzó harminc–negyven lovas a kanizsai tartomány szabadosai (ispánok, bírók, nemesek és egyebek) közül került ki. Vö.: „Az tiszttartók, jarkalók mek vadnék. Zalaváriakal, simiekikkel, Újlaki Sebestyénél kétszáz tíz lóval lesznek.” Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csány, 1559. március 24. MNL OL E 185, 8. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 299.; „Az tiszttartók, ispánok, szabadosoknak csak az indulatkort kely külséket adni és az vár jarkaló szolkáinak.” Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csány, 1559. március 21. Uo. Nr. 298. Nyilvánvalóan nem minden szabados tartozott lovas szolgálattal, mivel számosan köztük zsellérek voltak, illetve jó néhányan épülésre, szegénységre kaptak szabadságot. A kanizsai tartományban 1564-ben összesen kilencvenkilenc szabados és hat nemes jobbágy volt.

¹⁰⁵ Sugár: *Az egri vár hadinépe*, 56.; Tinódi: *Eger vár viadaljáról való ének története*, 345–356. sor.

¹⁰⁶ A *civitasok* jogállására lásd: Szatlóczi: *A villa*, 81–89.

¹⁰⁷ „Az ő Nagyságok személye mellett mindenkor az mikor a szükség kívánnya, ellenség ellen az ki mint fegyvert foghatt, hűségessen az ő magok költségével és erejekkel tartoznak elő állani.” Sárvár tartomány 1608. évi urbárium. MNL OL E 156, Fasc. 37. Nr. 56/c. fol. 165.

¹⁰⁸ Sárvár *civitas*ban harmincöt egész *sessio* volt, amin 1543–1546 körül hetvenkét birtokos polgár élt, sokan közülük nemesek, Nádasdi familiárisai. Többek közt háza volt Sárváron Martonfalvai Imre deák pápai prefektusnak, Paksi Jánosnak és Écsi Egyed gesztesi porkolábnak is. MNL OL E 185, 9. tétel, Nr. 453.; 1639. évi urbárium: Uo. E 156a, Fasc. 37. Nr. 57.

¹⁰⁹ Sopron belvárosában 1397-ben 94,25 egész háztelek, 1488 után a telekkönyvek szerint összesen százhat háztelek volt. Házi: *A soproni polgárjog*, 271.; Dávid–Goda–Thirring: *Sopron belvárosának házai*, 7–18.; Házi: *Az 1379. évi soproni telekkönyv*, 106.

¹¹⁰ Megjegyzendő, hogy a százas létszám Sopron polgárainak fejenkénti hadfelkelésére vonatkozik, ugyanakkor más jogcímen, például rendkívüli adó formájában ennél nagyobb vagy kisebb hadat is kiállíthatott a város a király kérésére.

szabados jobbágyhelyes ülést birtokló nemes is jobbágy volt, akkor is, ha ebből fakadó kötelezettségeit csak az egyház irányában teljesítette.¹¹¹

Összegzésképpen elmondható, hogy minden *veláltartó* nemes – polgárai és jobbágysai számától függetlenül – saját urasági lovas és gyalogos haddal rendelkezett. Ennek soraiba a polgárok hetedszerjáróként az adózó *velál*beli ülések száma alapján állítottak gyalogost, míg a jobbágyok ispánjaiknak fizetett cenzus, élés, bírságpénz és egyéb ajándékok révén váltották meg a szerjáromat lovas szolgálatot, mégpedig minden tíz jobbágyhely után egy lovast. Mindemellett hadfelkelés esetén az uraságok szabadságot élvező jobbágysai és zsellérjei fejenként tartoztak hadakozni, előbbiek lóval, utóbbiak pedig gyalog. Ily módon minden uraság számottevő saját haddal rendelkezett, amit akár a maga védelmére, akár országos hadfelkelés esetén könnyen és gyorsan mozgósíthatott, illetve szükség esetén hadba küldhetett. Példának okáért 1564-ben a kanizsai uraságban Kanizsai Orsolya az ötszázhetvennégy polgára (jobbágyok és zsellérek), kilencvenkilenc szabadosa és hat nemes után elvben a heted hányada szerint nyolcvankét gyalogost, a hetvenkét jobbágyhelyes kapu után hét lovast, a kilencvenkilenc szabados és hat nemes után pedig mintegy száz lovast és néhány gyalogot tudott hadba hívni. A kanizsai uraság saját polgári, jobbági és nemesi hada tehát összesen százkilencvennégy lovasból és gyalogosból állt. Igaz, rendkívüli helyzetben Kanizsai Orsolya azt is elrendelhetette, hogy a polgárok és nemesek füstönként kelljenek fel, ami hatszázhetvenkilenc fegyverest jelentett.¹¹² Végezetül fontos kiemelni, hogy amíg a polgárok és jobbágyok uraságuk védelmére személyükben és saját költségükön tartoztak felkelni, addig annak területén kívül, a vármegye vagy az ország hadában már zsoldért szolgáltak.¹¹³

A lovasság

A 16. század eleji magyar lovasság, bár hadakozás szempontjából minden vonatkozásában egységes rendtartással bírt, felszereltsége tekintetében alapvetően mégis két részre tagolódott, mégpedig a nehéz fegyveres (*gravis armaturae*) és a könnyű fegyveres lovagokra (*levis armaturae*).¹¹⁴ A hétköznapi szóhasználatban azonban lovagnak számított minden olyan ember, aki lóval járt, miként gyalognak bármely gyalogosan szolgáló személy.¹¹⁵ A korabeli forrásokban előforduló lovas és gyalog megnevezések tehát önmagukban nem feltétlenül fegyverest jelentettek, hiszen a had is jelenthette a gazdasági szolgálatra kivezényelt fegyvertelen szerjáromat sokaságát.¹¹⁶

A lovasság legkisebb hadakozó alapegységét az úgynevezett lovagi szer képezte, amelyet minimum hat lovas alkotott, amihez mezei hadakozás vagy táborozás alkalmával kötelezően

¹¹¹ Vö. „Az Neömös Harankay Anna aszonnyak, az néhai nömös Vajdics Mátyásnak meg hagyot özvegyének [...] vettünk fel tüle száz húsz forintot [...] azon háznak szabadságában való megtartásáért [...] melyet [...] Szent Miklósi városunkban bír és benne lakik, kirül nekünk mint jobbágy tartoznék szolgálni és adózni, szabadságot adtunk.” Nádasdi Pál oklevele. Keresztúr, 1629. április 28. MNL OL E 185, 6. tétel, Nr. 65. Hiába volt tehát nemes az adományos, a városbeli ház (*sessio*) után még nemesként is jobbági szolgálattal tartozott volna, és ez alól csak a külön szabadság mentesítette.

¹¹² *Summaria connumeracio colonorum universorum castris Kanisa*, 1564. MNL OL E 156a, Fasc. 27. Nr. 58.

¹¹³ Vö. „Valamikor terténnék insurrectio határ dolgába, tartoznak fegyveres kézzel az több jobbágyokkal feltámadni, és oda menni az hova parancsjoznak meg nekik.” A trencsényi vár urbárium 1588. MNL OL E 156, Fasc. 64. Nr. 35b. fol. 477.; Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 32–33.; MNL OL E 156, Fasc. 37. Nr. 56/c. fol. 165.; Uo. Fasc. 95. Nr. 12. fol. 51.

¹¹⁴ MNL OL E 185, 2. tétel, Nr. 68. fol. 1–4.

¹¹⁵ TEsz II., 777.

¹¹⁶ TEsz II., 13.

egy szekeret/kocsit vagy társzekeret is kiállítottak.¹¹⁷ A lovagi szer élén a fegyveres lovag mint a szer főlegénye állt, akit öt vagy több katonának nevezett fegyveres lovas kísért.¹¹⁸ A középkorban katonának ugyanis a lovagi szer lovasait hívták, mindenki más egyszerű lovas legény vagy gyalogos volt. A katona szó maga is olyan fegyveres kísértőt jelentett, aki a lovaggal együtt szállt meg, közösen táborozott vele.¹¹⁹

A teljes, hat lónál nagyobb lovagi szerek esetében általánosnak tekinthető, hogy abban kiegészítő elemként, illetve létszámon felül a katonákon kívül közönséges lovas legények, azaz lovászok, ifjú vagy gyermeklovakok is szolgáltak. Léteztek kisebb lovagi szerek is, így egy zászlónyi lovas hadban éppen úgy előfordultak a személyükben katonák nélkül, önállóan felfogadott lovakok, miként kettő–öt fős kisebb szerek, valamint az egy-egy lovag társadalmi rangjához méltóan hat főnél lényegesen nagyobb, tíz–húsz lovas szerek is.¹²⁰ Utóbbi, nagy létszámú lovagi szerek többségükben már hadnagyi szerek voltak, amelyek egyfajta kisebb hadként, több kisebb lovagi szerből álltak. Ez esetben viszont a főlegények nem közvetlenül a had kiállítójával, hanem a „hadnagyi” lovagi szer főlegényével szerződtek. Emiatt az efféle többes szereket, azok főlegényeinek említése nélkül, minden esetben pusztán a felfogadó főlegény neve alatt jegyezték fel, függetlenül az azt alkotó és a forrásokban rejtve maradó egységek méretétől és számától. Így Balka István későbbi szenyéri hadnagy 1556 előtt Magyar Bálint húszlovas hadnagyi szerében szolgált saját ötlovas szerével főlegényként, ahogy Baranyai Jakab szintűgy hatlovas főlegény volt Csányi Ákos húszlovas lovagi szerén belül.¹²¹ Előfordult azonban, hogy a lovagi szer főlegénye vagy a katonákat tartó lovag valamely más szolgálata miatt távol maradt a szerétől, és személyét egy képebeli lovag helyettesítette.¹²² Egyedi esetekben arra is akadt példa, hogy egy elhunyt főlegény özvegye tartotta tovább a lovagi szert, aki éppen úgy felfogadta és zsoldozta a katonáit, mint bármely más szer gazdája.¹²³

¹¹⁷ „La militia de hongari é cavali 6 per homo d’arme et uno caro.” Balogh: *Velencei diplomaták Magyarországról* 2., IX.

¹¹⁸ A korban katonának kizárólag a lovagi szerek főlegényét kísérő lovasokat nevezték, azokat, akik a felfogadás szerinti létszámot adták. Bár hétköznapi értelemben gyakran a szer összes lovasát, így a főlegényt, a katonáit és egyéb legényeit is *lovas legénynek* hívták és írták, mégis konkrét értelemben egyértelmű különbséget tettek köztük: egy lovagi szer összes lóháton szolgáló tagja és azok szolgáló lovas legények/lovakok voltak, de nem minden lovas legény volt főlegény vagy katona. Vö.: „mind főlegény, katona, karabont hozá nyúlón, az mustra kívül.” Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csányi, 1555. január 22. MNL OL E 185, 7. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 58.; „az gyalokba ütüt vákának le, nyolcat elevent vének, az lovakba Imre diák sebe esék, idben mek hala, az is bor miat. Katona ketű vesze” Uo. Nr. 111.; „it sem tarthatnak lovas lekényt, katonát, csak ez vásárcortis három lovas lekény urok híre nélkül ata el lovát, [...] sem katona, sem lovas lekény, sem darabont nem találtatik miatok.” Uo.

¹¹⁹ TEsz II., 409–410.

¹²⁰ Nádasdi főlegényeinek jargalása. 1554–1556. MNL OL E 185, 62. d., 30. tétel, fol. 93–94v.

¹²¹ Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csányi, 1555. június 23. MNL OL E 185, 7. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 59.; Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csányi, 1556. december 7. Uo. Nr. 172.

¹²² „...az én magam személyemtől egy lovagot kíván az vármegye ispánja, én magam peniglen it az nagyságod szolgálatján vagyok, mind szolgálaim egyetemben, [...] Jólehet, hogy ha találnék lovast öremest el küldeném személyemtől, jószágomtól, elbocsátám amenyivel én tartoztam, azért könyvergek nagyságodnak, [...] hogy engegye meg te nagyságod az egy lovast kit az én személyemtől kelene bocsátanom, mert semiképen nemtalállok lovast, hanem ha az magam szolgálában bocsátok, az mely szolgálaim it vannak te nagyságod után” Zele Jakab Nádasdi Tamásnak. Kanizsa, 1556. szeptember 20. MNL OL E 185, 38. d., Zele Jakab – Nádasdy Tamás, Nr. 8.

¹²³ „...az én uramnak halála után mind egyig nagy árvaságal tartottam szolgálaimat, lovaimat, ruhái mast magamnak és lányimnak el attam, azal tartottam szolgálaimat, lovaimat. Még sem akartam el vesz-

Mindazonáltal táborba vonulás esetén a kisebb önálló – főként magyar nemesi és jobbágyi lovas szerek – egy-egy legalább hatlovas vagy annál nagyobb szerbe szerveződtek, amelyek fegyveres lovagjai és katonái közösen állítottak szekeret/kocsit, valamint tábori felszerelést.¹²⁴ A sok kicsi – hat fő alatti szerből álló és huszár módra felszerelt –, többnyire ispánok, jobbágyságok és közrendű vitézek által kiállított könnyűlovasságot ellenben már nem a lovagi szerek, hanem a zászló rendjén szervezték meg. Mindez a gyakorlatban azt jelentette, hogy egy százlovas had általában vegyes rendtartásban állt fel, eszerint pedig a zászló hadnagya és a néhány teljes lovagi szert tartó főlegénye az egész sereg – köztük a huszárok – számára szükséges szekereket/kocsikat is kiállította. Arra is akadt példa, hogy a hadnagy kevesebb számú, de lényegesen nagyobb teherbírással és szállítókapa-
citással rendelkező társzekeret állított ki, és azokkal biztosította egész zászlója táborozási képességét, míg a kisebb-nagyobb létszámú, de huszár módra kiállított szerek katonái a vezetéklóvaikon maguk vitték a málhájukat.¹²⁵ Így Nagy Antal, Nádasi Tamás kétlovas bodonhelyi szolgálója azért kérte fizetése három lóra emelését, hogy míg két lóval csatázik, addig a harmadikat többi lóval és málhájával őrzésére hagyhatná.¹²⁶

A huszárok és a fegyveres lovagok közötti legalapvetőbb különbséget tehát nem a fegyverzet, hanem a lovagi szer kiállítási módja jelentette.¹²⁷ A huszár módra kiállított lovagi szer ugyanis csak málhás lovakkal rendelkezett, tábori felszerelést nem vitt magával. Így az is rendszeresen előfordult, hogy ugyanannak a hadnagyságnak a lovasai egyik esetben huszároknak számítottak, másik alkalommal pedig fegyveres lovagnak. Jó példa erre Nádasi Tamás nádori hada, amelynek ötszáz lovasa az 1550-es évek második felében a hétköznapiakban huszárként hadakozott, az 1556-os szigeti hadjárat alkalmával azonban rendes fegyveres lovagi szerenként vonult fel.¹²⁸ Előbbi esetben állandó táboruk egy *praesidium*-ban (például Kanizsa városa) létesült, ahonnan huszárként indultak rövidebb portyákra és csatákra, az 1556-os hadakozás alkalmával pedig a nádori had minden lovagi szerét – még a hat ló

tenem, adnom őket, hogy az én uram helyében az én öcsém, Hadaverdi Mihály nagyságodat szolgálhassa rajtuk.” Hadaverdi Andrásné Nádasi Tamásnak. Kanizsa, 1554. október 1. MNL OL E 185, 14. d., Hadaverdi Andrásné – Nádasi Tamás, Nr. 2.

¹²⁴ Nádori had 1556. Numerus carrum. MNL OL E 211, Lymbus, 121. d., 23. tétel, fol. 47–48.; Magyar Bálint és Bocskai Ferenc hadnagyságai. Uo. 105. d., 4. tétel, fol. 20.

¹²⁵ Szörényi János hadnagysága 1556. MNL OL E 211, Lymbus, 105. d., 3. tétel, fol. 233–234.; Alsólendvai Bánfi László és István zászlója 1556-ban. Uo. 126. d., 30. tétel, fol. 2–3.

¹²⁶ Sennyei Ferenc Nádasi Tamásnak. Szentmiklósi tábor, 1556. május 1. MNL OL E 185, 32. d., Sennyei Ferenc – Nádasi Tamás, Nr. 363.

¹²⁷ A fegyver a lovas teljes harci öltözködését jelentette a sarkantyútól a sisakig bezárólag. Bratinka: *Adalékok*, 71–83. Vö.: „...mely nap mustra léssen, kinek kinek páncéla, sisakja és egyéb hadakozó szer-
száma zálakba vagyon, [...] mihielen nekik meg fizetnek az fizetű és mustra mesterek el men vén, [...] minden hadakozó fegyvereket az mustráik helekre nukodni lerakják.” Csányi Ákos Nádasi Tamásnak. Kanizsa, 1556. január 17. MNL OL E 185, 9. d., Csányi Ákos – Nádasi Tamásné, Nr. 6. Viza-
lovity Ferenc után maradt fegyverek: „...Két pajs, egy sisak, egy páncél, két emberre való sarkantyú,
egy szablya, egy hegyestőr.” Uo. 17. tétel, Nr. 36. Vö. még: „Találtak mastan nálok száz huszon egy
hegyestűrt, sisakot huszon ketűt, páncélt ketűt, fegyver derekát ketűt, [...] az türüknek vivé fegyver
szerszámát.” Csányi Ákos Nádasi Tamásnak. Csány, 1560. szeptember 20. Uo. 8. d., Csányi Ákos –
Nádasi Tamás, Nr. 388.

¹²⁸ Csányi Ákos 1556-ban Nádasi nádori hadáról: „...menyi hadal vagyon azt sem tudom, az huszárt
sem kegyelmedel, sem Lenkovital soknak nem hiszem.” MNL OL E 185, 7. d., Csányi Ákos – Ná-
dasdi Tamás, Nr. 176. Ugyanő 1558-ban a Kanizsán szolgált nádori hadat fizetése alapján huszárnak
nevezi és megkülönbözteti a fegyveresektől: „...ha nem feleb négy magyar forintra kelene az huszárt
vini, mert bizony iken olcsó három forinton az fegyvereshez képest.” Uo. Nr. 281.

alattiakat is – minimum hatlovas szerekbe egyesítették, és minden ilyen egység egyenként kiállított egy kocsit vagy szekeret is.

De mit is jelentett a huszár fogalma, és ki számított annak? Alighanem a legbeszédesebb példa erre Gersei Pethő János királyi hadnagy esete, aki az 1553. évi egri útjára készülve arról írt, hogy ismét huszárrá kell lennie, amihez pedig gyors lovat kért Nádasditól.¹²⁹ Pethő korábban a schmalkaldeni hadjáratban (1547) szolgált huszár hadnagyként, míg 1553-ban az uralkodó megbízásából kellett az általa felfogadott száz lovagot Egerbe vinnie. Azért lett tehát huszárrá, mert nem kocsin, hanem lóháton, mátha nélkül, lovagi szerét huszár módra kiállítva ment Sopronból Egerbe.¹³⁰ A nehéz, illetve a könnyű fegyveres lovasság, illetve a huszárok elsősorban nem fegyverzetükben, hanem táborozási képességükben különböztek, ami leginkább a kétféle lovasság mozgékonyságában érvényesült. A huszár módra kiállított lovagi szerek ugyanis kevésbé szorultak folyamatos tábori kiszolgálásra, így gyorsabban és könnyebben száguldhatták be a vidéket. Ugyanakkor kisebb hatótávolságon belül és rövidebb ideig voltak képesek bázisuk nélkül tevékenykedni. Amíg tehát a táborral, jelentős mennyiségű hadiszerszámmal, illetve utánpótlással bíró nehéz vagy könnyű fegyveres lovagok lassabban tudtak felvonulni a hadszíntérre, de ott huzamosabb ideig tevékenykedhettek, addig a huszárok, bár gyorsabban és nagyobb területet tudtak rövid idő alatt bejárni, a fegyveres had biztosítása nélkül csak korlátozott ideig és távolságig voltak bevetethetők. A huszár tehát az volt, aki saját málháját és fegyverzetét a vezetéklóvain hordozta, és tábori szerszámokkal nem bírt. Huszár bárki lehetett, még a fegyveres lovag is, ha lovagi szere adott esetben huszár módra volt kiállítva.

Hadjáratok, illetve táborozások alkalmával a lovasság két neme alapvetően mégsem különült el, mert még a 16. század közepén is az egyes lovas zászlókban legtöbbször a vegyes fegyvernemet alkalmazták. Eltérés legfeljebb abban mutatkozott, hogy egy lovas hadnagyság összlétszámán belül mekkora arányt képviseltek a huszár módra harcoló, többségében közrendű vitézek által kiállított lovas szerek, illetve a hagyományos fegyveres, nemesi lovagi szerek. Az 1492. évi törvény 20. cikkelye még fele részben fegyveres, fele részben pedig huszár módra rendelte kiállítani a zászlókat, míg a jobbágyhelyes ülések után a vármegyei csapatokba kiállított lovasoknál legalább lándzsát, pajzsot, kézi íjat írt elő.¹³¹ 1498-ban viszont már a tizenegy déli vármegye kivételével az egész országban fegyveres lovagok felszerelését írták elő.¹³² A váltást leginkább a szükség és a célszerűség motiválta. A déli határvidék *praesidiu-*

¹²⁹ „Továbbá jelenthetem te Nagyságodnak, hogy igen szép ispanyol cacholam vagyom és jó lóval volt együtt ez nyáron, te Nagyságodnak szép gyermek lovai vannak, minthogy im esmég huszárrá kell lennem és vélem, hogy hosszas utam lészen, vélem, hogy esmég dézma szerént oda kell küldenem te Nagyságodnak, kit meg lát Nagyságod, hogy hasonló az mén lóhoz, az kit ezelőtt attam volt te Nagyságodnak.” Gersei Pethő János Nádasdi Tamásnak. Sopron, 1553. szeptember 4. MNL OL E 185, 29. d., Pethő János – Nádasdy Tamás, Nr. 11.

¹³⁰ ÖStA HKA Ungarische Gedenkbücher, Bd. 389. fol. 6.

¹³¹ 1492:20. tc.: „...sub unoquoque banderio integro quadringenti, sub medio vero ducenti homines exercitantes, pro una medietate armigeri, pro alia autem levis armature vulgo huzarones nuncupati esse debeant [...] singulis viginti portis seu sessionibus jobagionalibus integris unum equitem decentem, nobiles autem unius sessionis, utputa jobagiones non habentes, de singulis decem domibus seu curiis similiter unum equitem exercituantem adminus lanceam, clipeum ac arcum manulem, et si fieri poterit, loricam eciam habentem mittere tenebuntur.” Bak: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, 841.

¹³² 1498:16. tc.: „...triginta sex portis seu sessionibus jobagionalibus unus eques bene armatus detur, demptis certis comitatibus parcium inferiorum.” Bak: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, 926.

maiban ugyanis a fegyveres lovagnak nem sok hasznát vették, ott elsősorban a mozgékony huszárság dominált, ahogy az említett déli vármegyékben is, amelyek lovassága kulcsszerepet játszott a török betörések elleni védelemben. A határ menti harcokban a *praesidiumok*-ból kiinduló portyázó könnyűlovasság 80–100 kilométeres hatóköre bőven elegendő volt, így azoknak nem volt szükségük táborozási képességre. Nem így az ország belsejében mozgósítható hadaknak, amelyeknek nemcsak el kellett jutniuk a déli hadszíntérre, de ott huzamosabb ideig maradniuk is kellett. Nem beszélve a támadó hadjáratokról, amelyekhez ugyanezen ok miatt hagyományos fegyveres lovasságra volt szükség. A nehézlovasság századfordulón bekövetkező fokozatos térvesztését tehát elsősorban nem a fegyverzetben bekövetkező változás generálta, hanem a megváltozott törökellenes védelmi stratégia. Azonban, miután a hadszíntér 1541 után az ország belsejébe tevődött át, a hagyományos fegyveres lovagokat végérvényesen felváltotta a huszár módra kiállított és *praesidiumok*ba telepített könnyű fegyveres lovasság. De, ahogy azt az 1556-os hadjárat példája is mutatja, amint a passzív védelmet ismét aktív támadó hadjárat váltotta fel, sok esetben még a huszár módra harcoló lovasságot is hagyományos fegyveres lovassággá szervezték.

1556-ban Szörényi János hadnagyságának egyik felét (ötvenöt ló) négy teljes és egy (három kis szerből) összevont lovagi szer katonái adták, míg a másik felét tizennyolc kisebb szer negyvenkilenc főnyi, huszár módra kiállított könnyű fegyveresei.¹³³ Nem csoda hát, ha Csányi Ákos éppen ezen hadjárat kapcsán arról írt, hogy feles fegyveres lovac nélkül nem sokat ér a magyar huszár.¹³⁴ Ezt pedig az 1556. évi hadakozás is megmutatta. Amikor a magyar had táborhelyéről kimozdulva benyomult az ellenséges területre, Babócsa több napos ostromához, majd az abból kibontakozó csatához a huszárság önmagában már nem lett volna elegendő.¹³⁵

A lovagi szerek minimum hatfős hadakozó létszáma tehát alapvetően a hadszervezés rendtartásában játszott szerepet, így egy-egy zászlóban az önálló és összevont lovagi szerek lovac száma átlagosan hat–tíz fő között mozgott, továbbá a hat lovacnál nagyobb szerek esetén általában nem több kocsit, hanem nagyobb teherbírású szekeret vagy még nagyobb társzekeret vittek hadba. Így az 1556-os hadjáratban a Nádasdi Tamás nádor személyes kíséretéhez rendelt málhásszekereknek alig 7%-a volt kocsi, míg 50%-át szekerek, 28,5%-át pedig társzekerek adták.¹³⁶ Ugyanakkor Kerecsényi László főhadnagyságában a Szörényi János hadnagy alatt szolgáló zászló mindössze hat kocsival rendelkezett, igaz, mindegyik nagyobb

¹³³ A fegyveres lovacok száma nem feltétlenül azonos a mustrákban felsorolt teljes lovagi szerek főlényéinek számával. Amint azt a Gubasóci testvérek esete is mutatja, egy összevont szerben három fegyveres lovac is lehetett, valamint a nagyobb, nyolc–tíz fős szerek általában több kisebb szerből álltak össze. Ugyanakkor a mustrában csak a felfogadott lovac neve szerepelt, így abból a nagyobb szerek felépítése, illetve a fegyveresek és katonák aránya nem derül ki. Vö. Szörényi János hadnagyságának mustrajegyzéke 1556-ból. MNL OL E 211, Lymbus, 105. d., 3. tétel, fol. 233–234.

¹³⁴ „Semi az gyalok, feles lovac fegyveres nélkül kevés az magyar huszár.” Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csány, 1556. június 19. MNL OL E 185, 7. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 136.

¹³⁵ A könnyűlovac huszárok mezei táborozási képesség hiányában legfeljebb egy városi palánkban tudtak védett helyen éjszakára tábort ütni. A huszárok, amilyen váratlanul és gyorsan képesek voltak a hadszíntéren megjelenni, olyan gyorsan el is tudták azt hagyni. A babócsai hadjárat azonban tizenegy napig tartott, ami alatt a magyar huszároknak folyamatosan a hadszíntéren kellett tartózkodniuk. Ehhez a tábori fedezetet és az utánpótlást a fegyveres lovagi had biztosította. Mezei hadjáratban ugyanis a huszárok nem tudtak volna sehova sem visszavonulni éjszakára, így egy-két napon belül a hadszínteret is el kellett volna hagyniuk. Babócsai csatára lásd: Szatlóczi: *Csurgó vára*, 112–123.

¹³⁶ Nádasdi Tamás tábori hadának mustrája, 1556. MNL OL E 185, 30. tétel, Nr. 222.

teherbírású háromlovas kocsi volt, de a huszár módra kiállított szerekkel együtt így is tizenhét lovasra jutott egy kocsi. Ennek oka az lehetett, hogy Szörényi hadnagyságában mindössze négy teljes és egy összevont lovagi szer szolgált, míg a könnyűlovasok többsége huszár módra, csak kettő–négy lóval.¹³⁷ Ennél fogva a lovagi szerek terén nagy eltérés lehetett egy-egy lovas zászló esetében attól függően, hogy abban a hagyományosan felszerelt és a minimális létszámot meghaladó lovagi szerek vagy a kisebb, huszár módra kiállított szerek adták-e a többséget. Az 1556-os had mustrái alapján jól látszik, hogy átlagosan hét és fél–nyolc lovasra, illetve kilenc és fél–tíz lóra jutott egy kocsi, szekér vagy társzekér.

A lovasság létszáma

Alapesetben minden önálló lovas hadnagyság száz lovasból állt, így az ennél nagyobb, lényegében már főhadnagyságnak nevezhető hadakozó egységek minden esetben több kisebb hadnagyságból álltak, ugyanakkor általánosak voltak a húsz–száz közötti lovasból álló hadnagyságok is.¹³⁸ A lovas had rendtartását ugyanis a felfogadás alkalmával mindig annak fenntartója szabta meg, így ha valamely úr hadakozás céljából huszonnyolc lovast állított, annak élére éppen olyan hadnagyot nevezett ki, mint bárki más egy százlovas hadnak.¹³⁹

Mindemellett fontos megemlíteni, hogy a felfogadás és a mustra szempontjából alapvetően nem a lovagi szer és általa a zászló teljes lovas létszámát, hanem a lovagok, azaz a főlegények számát írták össze. Így a 16. században – miként vélhetően korábban is – minden mustrában név szerint csak a lovagi szerek kiállítóit jegyezték fel, a katonákat nem, és igen gyakran előfordult, hogy még azon lovak számát sem írták mellé, amelyek után a zsoldot fizették. Így például míg egy az 1556-os hadjárat idején az egész hadról készült lovas mustrában a hadnagyságok többsége a teljes fizetett létszámmal, addig a győri püspök csapata mindössze hét lóval, az esztergomi érseké pedig tíz lóval szerepelt.¹⁴⁰ Önmagában már ez a két adat is kétkedésre ad okot, de szerencsére fennmaradt a püspöki zászló egy másik összeírása is, amiből kiderül, hogy valójában Némai Máté szombathelyi prefektus hadnagysága alatt nem hét lovas, hanem hét lovagi szer, összesen huszonnyolc lovas vonult hadba.¹⁴¹ A püspöki zászló teljes létszáma az öt szekérvezetővel együtt harminchárom főt tett ki, negyvenkét lóval.¹⁴² Nem volt ez másképpen az érsek esetében sem, aki ténylegesen tizenhét lovagot küldött a hadba.¹⁴³ Így pedig a forrásokban hét lovagként feljegyzett csapat valójában akár egy önálló hadnagyság is lehetett, amelyben ténylegesen huszonnyolc fegyveres szolgált.

Egy példabeli száz lovassal felfogadott zászló azonban sohasem száz emberből és legfőképpen nem száz lóból állt. A 16. század közepéről fennmaradt részletes tábori lovas mustrák és a levelezések tanúsága szerint ugyanis egy hadnagyságban száz lovasra átlagosan százhuszonöt ló jutott, ami vélhetően egy általánosan elterjedt hadirendtartás lehetett, mivel a száz

¹³⁷ Szörényi János mustrajegyzéke: MNL OL E 211, Lymbus, 105. d., 3. tétel, fol. 233–234.

¹³⁸ 1554-ben a nádori had ötszáz lovasa öt hadnagyság alatt szolgált. MNL OL E 185, 3. tétel, Nr. 2.; A szenyéri huszonhat lovas hadnagyság mustrája 1561-ben. Uo. Nr. 68.

¹³⁹ A győri püspök hada Némai Máté hadnagysága alatt 1556-ban. MNL OL E 211, Lymbus, 121. d., 23. tétel, fol. 135., 139.

¹⁴⁰ 1556-os had mustrajegyzékei: MNL OL E 185, 2. tétel, Nr. 68. fol. 2.; ÖStA KA AFA 1556. 7. ad 56v.

¹⁴¹ Némai Máté tíz ló, Szelestyei Lénárd hat ló, Strobol János négy ló, Zovát Ambrus két ló, Zováti Márton három ló, Fejérvári Gáspár két ló. MNL OL E 211, Lymbus, 121. d., 23. tétel, fol. 135.

¹⁴² MNL OL E 211, Lymbus, 121. d., 23. tétel, fol. 139.

¹⁴³ Egy 1556 nyár közepére keltezhető mustrajegyzék szerint az érsek kezdetben tizenhét lovast küldött. MNL OL E 211, Lymbus, 121. d., 23. tétel, fol. 136.

lovasnál kisebb, illetve nagyobb létszámú csapatok is legtöbbször ugyanezen hányad (1,25-ös szorzó) szerinti többlet- vagy tartaléklóval rendelkeztek.¹⁴⁴

Valamivel kisebb hányadot képviselt (5–10%) a mustrákban rendkívül ritkán szereplő, létszámon felüli lovas katonák száma – mivel fizetés sem járt utánuk –, amely a hadnagy, illetve főlegényei hadiképességét, vagyoni helyzetét és jövőbeni lehetőségeit reprezentálta. Ennek megfelelően egy hadnagy esetében, mint azt rendhagyó módon az 1526. évi 9. tc. külön megemlítette, illendő volt a szer méretétől függően 1–5 létszámon felüli és ezért saját költségen fogadott lovast tartani.¹⁴⁵ Ugyanez általánosan előfordult a hat lónál nagyobb szerek főlegényei között is, de nem ritkán éppen az annál kisebb szerek kiállítói vittek több lovas, hogy a felfogadójuk felé megmutassák képességeiket.¹⁴⁶ Az 1556-os hadba királyi jargalásra felfogadott lovagok sorából harminchárom szernek ismert a szerződése, a tényleges mustrája és a zsoldfizetés nyugtája is.¹⁴⁷ Eszerint a 196 lóra megfogadott lovagok összesen 221 lovassal és 278 lóval mentek a hadba. Továbbá közülük is kiemelkedett Gersei Pethő Péter, aki a szerződött 14 lovas szer helyett 21 lovas és 30 lovat állított. Mindezek alapján egy a felfogadás és a mustra szerint száz lovasból álló zászló általában ténylegesen 105–110 teljes értékű (nehéz és könnyű) fegyveres lovast jelentett, de főként az urak esetében ennél nagyobb, „illendő” túlteljesítések is gyakran előfordultak.

A felfogadott és a létszámon felül, illendőségből tartott katonákon kívül egy-egy lovagi szerhez további fegyveres lovasok is tartozhattak. A korabeli levelezésekből tudható, hogy az egyes lovagi szerek mellett a már fentebb említett apródok, az úgynevezett gyermek- és ifjú lovagok, továbbá egyszerű lovas legények, többnyire lovászok is szolgáltak. Apródokat (gyermekeket/inasokat) gyakorlatilag minden főlegény tartott,¹⁴⁸ mivel az a szolgálat egyes lépésfokainak az életkor előre haladtával való teljesítése a lovagi nevelés fontos iskolája volt.¹⁴⁹

¹⁴⁴ 1556-ban a Nádasdi Tamás nádornak közvetlenül alárendelt nádori, királyi zsoldon lévő és magánlovasságban összesen kilencszázhuszonkilenc fő, ezeregyszáznolcvanhét lóval és körülbelül kétszázhusz szekérrel/kocsival vonult hadba. A lovagok számához képest – a vezetéklókat is beleértve – a lovak többlete ez esetben is körülbelül 1,28-szoros volt. MNL OL E 211, Lymbus, 121. d., 23. tétel, fol. 45. A harminchárom fős győri püspöki zászló negyvenkét lóval rendelkezett, ami szintén a lovagok számának 1,25-szöröse. Uo. fol. 139.

¹⁴⁵ 1526:9–11. tc. Bak: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, 1160.

¹⁴⁶ „Más az hogy én húszon három lóval be mustráltam magamot, éneke kedég te nagyságod csak húsz lóvra fizet.” Magyar Bálint Nádasdi Tamásnak. Mesteri, 1552. augusztus 23. MNL OL E 185, 18. d., Magyar Bálint – Nádasdy Tamás, Nr. 14. Vö.: „Annak előtés felyeb tartotam szolgálimba, ha nem mirre volt fizetéssem nagyságodtól, mast is tartom.” Fekete Lukács Nádasdi Tamásnak. Sztenicsnyák, 1560. július 23. Uo. 12. d., Fekete Lukács – Nádasdy Tamás, Nr. 20.; „Én öt lóval valék, annakutánna, hogy el bocsáta Cristof uram [...] sohult semi fizetéssem nem volt, hanem nagyságod parancsolagyból Ferenc uram három lóra vet vala Sebestyén uram hadnagysága alá. [...] Mind öt lovamal, szerszámomal meg vagyok, parancsolna nagyságod Ferenc uramnak, hogy fizetne ugyan az öt lóra” Szili Pál Nádasdi Tamásnak. Pordány, 1556. április 28. Uo. 39. d., Szily Pál – Nádasdy Tamás, Nr. 1.

¹⁴⁷ Felfogadási szerződések: MNL OL E 211, Lymbus, 105. d., 3. tétel, fol. 161.; Uo. E 185, 30. tétel, Nr. 218. Nyugták: Uo. E 211, Lymbus, 128. d., 31. tétel, fol. 27.; Uo. 121. d., 23. tétel, fol. 150–405. Mustra: Uo. E 185, 30. tétel, Nr. 222. fol. 6–8.

¹⁴⁸ Zay Ferenc egri porkolábként nyolc ifjat, hét lovas legényt tartott. MNL OL E 211, Lymbus, 170. d., 22. tétel, fol. 119.

¹⁴⁹ „...kegyelmeteket gyermekségtől fogva udvarába ű nagysága fel tartot, nevelt, emberé tet, meg lovassétot, tisztességre fogot és naprűl, napra gongya lévén ű nagyságának kegyelmeteket felyeb vini nagyob tisztességre.” Csányi Ákos a szenyéri ifjaknak. Csány, 1562. január 22. MNL OL E 185, 8. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 457.

Mivel nem minden lovagjelöltnek adatott meg, hogy valamely zászlós, pap vagy parasztság udvarában nevelkedjen, főként a szegényebb nemesek, illetve a közrendűek számára az egyetlen utat egy nemes lovag mellett való nevelkedés jelentette. Bár gyermek elvileg bármely lovagi szer mellett nevelkedhetett, azt régi szokás szerint csak a teljes, azaz hatlovas szernek engedték. Így Nádasdi Tamás saját családja és a nádori had számára adott rendtartása szerint, illetve özvegye, Kanizsai Orsolya idejében is gyermeket csak hat ló feletti lovag tarthatott.¹⁵⁰

A lovagjelölt nemesi ifjak általában nyolcéves koruk körül kezdtek szolgálni, és egészen tizennégy éves korukig gyermeklovagnak számítottak. Idejük nagy részét még nem fegyveres szolgálattal, hanem tanulással töltötték, bár uraikat már a nagyobb hadjáratokra is elkísérték. A tizennegyedik évüket betöltve váltak ifjú lovaggá, és bár továbbra sem számítottak a lovagokkal vagy katonáikkal egyenértékűnek, immár képességeikhez mérten fegyveres szolgálatot is elláthattak, amihez kisebb lovagi szereket is tarthattak.¹⁵¹ A gyermeklovagokkal szemben az ifjak zsoldot és jargalást is kaphattak, ha arra érdemes szolgálatot viseltek.¹⁵² A nagyobb urak udvartartásában szolgáló ifjak hadakozás alkalmával legtöbbször önálló zászlót alkottak, melynek élén egy hadnagy állt.¹⁵³ Az ifjú lovag teljes nagykorúságát a huszonnegyedik életévében érte el, bár tizennyolc éves kora után már képességeihez mérten igazi lovaggá válhatott.

Az apród ifjak egy másik része egyszerű lovas legényként vagy gyalog szerrel ura közvetlen szolgálójaként az udvarnokok között szolgált tovább. Egy részük ura jóvoltából lóval és fegyverrel is rendelkezett, míg mások kocsin vagy gyalog követték a hadat.¹⁵⁴ Úgyszintén az apródok, illetve udvarnokok közé számítottak többek közt a lovászok, borhordók, tálmósok, szabók, dobosok, csiszárok, deákok, borbélyok és doktorok. A közülük kikerülő közrendű lovas legények ugyan alapesetben szintén nem számítottak bele a szerbe, ennél fogva katonának sem voltak, mégis többnyire ők is rendelkeztek lóval és fegyverrel, így az ifjakhoz hasonlóan kísérő és tábori feladatokat láttak el. Ilyen létszámon felüli lovas legényt fogadott az 1555-ben hat lovas szerrel Kanizsán szolgáló Nádasdi Jakab is, akinek várbeli élelmezését és lova abrakját külön kérte testvérétől, a nádortól.¹⁵⁵ A kisebb szerek esetében az is előfordulhatott, hogy a lovagi szer teljes létszámába a katonák mellett az egyszerű lovas legényeket, azaz a

¹⁵⁰ „...Kábiel uram nacsákod akaratyából rendelték, írták, vékezték, és hogy szekény kegymes uram éltébe hat lovak alata, senkinek gyermeket nem hagyot tartani.” Csányi Ákos Kanizsai Orsolyának. Kanizsa, 1565. szeptember 29. MNL OL E 185, 9. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamásné, Nr. 63.

¹⁵¹ A Nádasdi Tamás udvarában nevelkedő ifjú lovagok 1562-ben önálló hadnagyság alatt Szenyéren szolgáltak. Szenyéri ifjak Csányi Ákosnak. Szenyér, 1562. január 20. MNL OL E 185, 39. d., Szenyéri ifjak – Csányi Ákos, Nr. 1.

¹⁵² MNL OL E 211, Lymbus, 121. d., 23. tétel, fol. 5–7.

¹⁵³ „Te Szalai Pál uram, hadnagyok lévén az ifjaknak...” Csányi Ákos a szenyéri ifjaknak és Szalai Pál hadnagyuknak. Csány, 1562. január 22. MNL OL E 185, 8. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 457.

¹⁵⁴ Nádasdi Tamás ifjú lovagjainak mustrája 1556-ban. MNL OL E 185, 30. tétel, Nr. 222. fol. 1–2.; Horvát Márk családja 1561-ben. Archiv V Levoči.: Archivu Horváth Stansith Strážky. Fasc. 10. Nr. 14. fol. 13–16.

¹⁵⁵ Nádasdi Jakab Nádasdi Tamásnak. Kanizsa, 1555. december 24. MNL OL E 185, 22. d., Nádasdy Jakab – Nádasdy Tamás, Nr. 5.

lovászokat is beleszámolták. Páhi Pál 1556 januárjában ez utóbbira hivatkozva kérte Nádasdi Tamás utasítását arra, megtartsa-e továbbra is a szeret vagy elbocsássa.¹⁵⁶

A lovas hadnagyságokban/zászlókban nem csak lovasok szolgáltak. A lovagi szerek főlegényeinek és katonáinak málháját szállító és a fentebbiek szerint változó számú kocsik, szekerek és társzekerek mindegyikét egy-egy szekérvezető hajtotta, akit általában két lovanként egy-egy rudas mester és/vagy fullajtár, illetve apródok (*iuvenis, puer*) kísérték.¹⁵⁷ Emellett a főlegények társadalmi helyzetüktől függően legalább egy, de gyakran annál jóval több személyes szolgát is tartottak. Így a hadnagyok és főlegényeik mellett deákok, sáfárok, szakácsok, borbélyok, pallérok és kovácsok stb. gondoskodtak a táborba szálló lovagok mindennapi szükségleteiről.

A zászlósúri tisztességet viselő jobbágyurak, illetve a pap- és paraszturak esetében a hadat valószínű udvartartás kísérte, amelyben a fentebbi lovagok és szolgák, a tisztség hivataltat működtető titkárok mellett jelentős létszámot képviselt az ifjú (*iuvenis, adolescens*) és gyermek- (*puer*) lovagok száma, illetve az uraságok táborát biztosító gyalogos darabontok. Az 1556. évi szigeti hadjárat idején Nádasdi Tamás nádor a saját költségén kiállított, illendő kíséretében a nádori zászló alá tartozó ötszáz lovagon felül – akik között a fentebbiek szerint ugyancsak jelentős, 9%-os (negyvenöt fő) többlet szolgált – tizenhárom gyermeklovag és lovász tizenhét lóval, harminchét ifjú lovag negyvenkilenc lóval, tizenhét ló nélküli segítő szolga (például borhordó, tálmosó, nemes apródok, doktor), két titkár tíz fővel és öt lóval, hat szakács, két konyhasáfár, két borbély, három kovács összesen négy lóval, valamint huszonnégy puskás darabont szállt táborba. A nádor és kísérete málháját tizennégy szekér (közte két kocsi, egy kólya,¹⁵⁸ hét szekér és négy társzeker) vitte, amiket összesen ötvenkilenc ló húzott, továbbá a tizennégy szekérvezető mellett tizennégy fullajtár, illetve rudas legény is szolgált.¹⁵⁹ Míg a kocsikat egy, a szekereket és társzekereket két-három fős szekeres csapat hajtotta. Mindent egybe véve a nádor személyes védelmére és táborát alkotó seregben összesen száznegyvenkettő fő vonult fel, százharmincöt lóval. Megjegyzendő azonban, hogy ebben a számban a nádori zászló főlegényeinek személyes szolgálói, lovászhadai és szekérvezetői nincsenek benne, akiknek a száma az ismert arányok szerint valamivel több mint kétszáz főre tehető.¹⁶⁰ Tehát a forrásokban ötszáz lovasként emlegetett nádori had az 1556-os hadjárat idején valójában mindenképp körülbelül kilencszáz főből állt, ami 80%-os többletet jelent.

Nádasdi Tamás nádor népes kíséretét kétségkívül a király képében generális főkapitányként kiállított királyi zászló indokolta, de aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy amikor egy hadjáratban maga a király is személyesen felvonult, a nádor ennél jóval nagyobb, személyéhez rendelt, illetve illendő csapatot vitt magával, ahogy más zászlósúrok és főpapok sem sokkal maradhattak el ettől. Ez utóbbira jó példa Nádasdi 1552. évi győri hada, amit még dunántúli országos főhadnagyként és országbíróként vezetett, amikor kétszáz lovasa¹⁶¹ mellé

¹⁵⁶ „Nagyságod parancsolta volt, hogy házamhoz mennék minden szeremmel, [...] de énnekem nincsen mivel szolgálmat meg elégettenem, mert inkább mind lovas legényeim vannak.” Páhi Pál Nádasdi Tamásnak. Pálfalva, 1556. január 5. MNL OL E 185, 27. d., Páhy Pál – Nádasdy Tamás, Nr. 3.

¹⁵⁷ A korabeli szekerek napszámának díját aszerint határozták meg, hogy ökröket vagy lovakat fogatoltak-e, illetve hány pár állat vonta a szekeret. 1554:9. tc. *Corpus Juris Hungarici* IV., 368.

¹⁵⁸ Az általában három ló húzta közepes teherbírású szekérfajta korabeli elnevezése.

¹⁵⁹ Nádasdi Tamás nádor kíséretének mustrája 1556-ból. MNL OL E 185, 30. tétel, Nr. 222.

¹⁶⁰ „...senki gyermeket vele ne hozon és minden kocsin hat ember legyen, [...] jelesben mostan, hogy szolkájok füven, az lovakal vadnak, nacsákok parancsolon jó puskásokat szolkájok helet az kocsikra rendelni.” Csányi Ákos Kanizsai Orsolyának. Kanizsa, 1563. április 25. MNL OL E 185, 9. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamásné, Nr. 17.

¹⁶¹ Pálffy: *A császárváros védelmében*, 102.

saját familiárisai közül még száznolc lovast állított. Ámde a háromszáznolc lovason felül az illendő személyes kísérete további ötvenegy lovasból, öt szekérből és két kocsiból állt. A konyhasáfárral, szakácsokkal, szekérvezetőkkel, lovászokkal és az ifjakkal összesen hatvanhárom fő alkotta Nádasdi saját táborát.¹⁶² A teljes had tehát kétszáz fő helyet ténylegesen háromszázhetvenegy főt tett ki.¹⁶³ De megemlíthető az 1542. évi pesti had is, amikor Nádasdi királyi tárnokmesterként saját költségén négyszáz lovast állított ki. Nem csoda, hogy illendő helytállása után az uralkodó rögvest kinevezte országos főhadnaggyá.¹⁶⁴ Ugyanez elmondható Gersei Pethő János soproni főispánról és kapitányról is, aki az 1556-os szigeti hadjáratban saját levele és több mustrajegyzék tanúsága szerint is hatvan lovassal vett részt.¹⁶⁵ Ugyanakkor az 1557. júliusi elszámolása szerint valójában huszonhárom lovagi szerben – közte két hadnagyi szerrel – százhuszonhat lovassal rendelkezett. Az illendő többlet tehát ez esetben hatvanhat lovast jelentett, amelyen felül még további, több mint ötven gyalogos kíséerte.¹⁶⁶ Mindemellett feltehetően harminc–ötven főre becsülhető Pethő János és főlegényei tábori kísérete, amit legalább tíz szekér/kocsi, szekérvezetők, fullajtárok, apródok, lovászok, borbélyok és személyes szolgák alkothattak.¹⁶⁷ Az arányaiban legnagyobb illendő túlteljesítés azonban alighanem Batthyány Ferenc nevéhez fűződik, aki 1556 nyarán a birtokai után járó huszonegy helyett nyolcvannolc lovast állított, de a mustrán végül száz lovat, tizenöt szekérvezetőt/kocsist és száznegyven lovat írtak össze.¹⁶⁸

Mindezen példák alapján az látszik, hogy mind a paraszturak, mind a tisztséget tartó jobbagyurak esetében a saját költségen tartott, illendő kíséret legalább egy hadnagyságot, azaz száz lovat, illetve mintegy ötven–száz fős – úgyszintén részben lovasokból álló és felfegyverzett – udvarnépet jelentett, ami természetszerűen sohasem szerepelt a mustrákban.

¹⁶² Nádasdi főhadnagysága alá tartozó lovasok: Horvát Márton száz, Magyar Bálint ötven, Zicsi István ötven. Várainak familiárisai közül például Zoltai András tizenhat, Terpendi Lukács hat, Mesterházi András hat, Páhi Pál négy, Gersei Pethő András hat (satöbbi), összesen száznolc lovas. Továbbá ifjak, apródok, lovászok, udvari familiárisok és jobbagyi szerek, ötvenegy lovas, egy sáfár, négy szakács, öt szekérvezető és fullajtár, két kocsi. Összesen háromszázhetvenegy fő. Nádasdi Tamás 1552. évi számadástöredéke. MNL OL E 185, 30. tétel, Nr. 512. fol. 1–3.

¹⁶³ Nádasdinak az 1552. évi hadfelkelés során a jobbagyi tizedlovasság után nyolcvannégy lovast kellett kiállítania. Még ha ezt kivonnánk is a száznolc lovasból, a többlet akkor is jelentős marad. A familiárisok, ifjak és lovászok azonban aligha képviselték a tizedlovasságot. MNL OL E 211, Lymbus, 105. d., fol. 239–242.

¹⁶⁴ Csányi Ákos egy 1566-os levelében írt visszaemlékezése szerint Nádasdi az 1542-es pesti hadba négyszáz lovast állított ki a saját költségén. Mindezt némileg árnyalja, hogy Nádasdi fennmaradt mustrajegyzékei szerint százkilencvenöt lovasa volt, amit a számadása szerint legalább huszonhárom fő kísért (nyolc lovász, hat szekérvezető, három kocsi, hat egyéb). Valószínűleg nem maradt fenn mustra a két további hadnagyságról. „Pesti hadba Zerényi uramnak serekére nagy fizetése lévén, tübeknek mék ugyan én kegyelmes uramnak egy pénz fizetése semi lévén. Utecik négy száz lóval jó szerel, szép serekel az nacsáktok külsékén, ...” 1566. Csányi Ákos Kanizsai Orsolyának. Kanizsa, 1566. április 28. MNL OL E 185, 8. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás Nr. 492., 492., 493.

¹⁶⁵ 1556. évi szigeti hadjárat mustrajegyzéke. MNL OL E 185, 2. tétel, Nr. 68. fol. 2.

¹⁶⁶ Gersei Pethő János Nádasdi Tamásnak. Keszthely, 1556. július 4. MNL OL E 185, 29. d., Pethő János – Nádasdy Tamás, Nr. 15.

¹⁶⁷ Hetyéssy: *Szigetvár magyar felmentői*, 203.

¹⁶⁸ „Továbbá huszon egy lóval tartoztam volna jószágomtól, két negyvent és nyolcat küldöttem...” Batthyány Ferenc Nádasdi Tamásnak, Újvár, 1556. július 18. MNL OL E 185, 3. d., Batthyány Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 173.; Az 1556. évi nyári mustra (keltezetlen). Uo. 1. tétel, Nr. 35. Az 1556-os had egy másik mustrájában a birtok utáni huszonegy lovas helyett az összesen küldött nyolcvan lovas szerepel. Batthyány mindkettőt elküldte, így jön ki az előző mustra százas létszáma. ÖSTA KA AFA 1556. 7ad 56b.

A gyalogság

A magyar gyalogság tömegét a polgárság által a mindenkori törvények szerint meghatározott hányad alapján kiállított közönséges gyalogos adta, amely a középkori magyar hadrendben az elő- és utóhad között, a derékhadban, azaz a főhadban vonult fel.¹⁶⁹ Úgyszintén nagyszámban gyalogosan vonult hadba az egyházhelyes nemesek zöme, valamint a legszegényebb *velá*ltartók is. A 16. századi példákból egyértelműen látszik, hogy a hadkötelezettség jogviszonyától és a társadalmi jogállástól függetlenül a magyar gyalogságot hadirendtartás szempontjából egységesen szervezték meg. A polgárok által kiállított és az egyházhelyes nemesek közül kikerülő gyalogosokat ugyanis éppen úgy egységes, sokszor vegyes tizedekbe és hadnagyságokba (vajdaságokba) szervezték össze, mint a nemesek és a közönséges származású vitézek lovagi szereit.¹⁷⁰ Emellett a Magyar Királyság jelentős számú hópénzes gyalogsággal is rendelkezett, amely főként az Al-Duna menti végvidék *praesidiuma*iban szolgált, de kisebb-nagyobb hadjáratok esetén alkalmi toborzásra is akadt példa. Az állandóan a végvidékre telepített vagy az alkalmilag a mezei hadba felfogadott gyalogság, illetve a hadfelkelésben mozgósított közönséges gyalogosok között jogviszony tekintetében nem sok különbség volt. Ténylegesen mindkét csoport zömében ugyanabból a társadalmi rétegből került ki, és – nem számítva a polgárok fejenkénti hadba vonulásának elvi lehetőségét – az állandó vagy alkalmi hadakozás idejére egyaránt zsoldot kapott.¹⁷¹

Egy általános vagy részleges hadfelkelés esetén előre meghatározott hányad szerint mozgósították a polgárok gyalogosait a királyi hadba, így 1526-ban a leggyakoribb ötöd szerint kellett fegyvereseket állítani.¹⁷² Ennek a gyakorlatban két módja létezett: egyrészt – függetlenül a jobbági vagy zselléri szolgálattól – minden ötödik polgár által bírt ülés (*sessio*) után, azaz a füstök ötödétől, másrészt az adózó jobbágyhelyes ülések (*sessio iobagionales*) ötöde után kellett minden füstnek, de közösen, egy jól felfegyverzett gyalogost kiállítani. A hányadot ettől eltérően is meghatározhatták, akkor a fenti két módszer valamelyike alapján a polgárok/jobbágyok huszadának, tizedének, ötödének, negyedének vagy a felének, végszükségben pedig az egészének hadba kellett indulnia.

Bár az 1520-as években az egyszerűen csak a *colonusok* ötödének felkelését elrendelő törvényekből vagy a királyi parancsokból sokszor nem egyértelmű, hogy füstönként vagy jobbágyhelyes ülésenként vetették-e ki a hányadot, a fennmaradt számadásokban és mustrákban szereplő létszámok alapján 1526-ban a királyi hadba az adózó jobbágyhelyes ülések után mozgósítottak, a *velá*ltartók ispánsági hadaiba pedig a polgárok üléseinek száma szerint.¹⁷³ Országos hadfelkelés esetén a két egymásra épülő hadszervezeti rendszert egyszerre alkalmazták. Tudniillik a vármegyék hadaiba az adózó kapuk után előírt gyalogosszámot az egyes nemesi birtokosok a saját polgáraikra már a *possessiobeli* jobbágyhelyeknek a *velá*beli polgári ülésekhez viszonyított hányada alapján, ülésenként/füstönként vetették ki.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Vö.: „Az szegén népnekis derék hadra ötödét kívánna az continue fölött.” Szentgyörgyi Gábor jelentése. 1568. MNL OL E 185, 39. d., n.n. – Nádasdy Tamásné, Nr. 7.

¹⁷⁰ Hédervári György és Poki Gáspár Nádasdi Tamásnak. Győr, 1550. október 4. MNL O L E 185, 14. d., Hédervári György – Nádasdy Tamás, Nr. 2.; MNL OL E 211, Lymbus, 121. d., 23. tétel, fol. 18–21v; MNL OL E 185, 14. d., Hédervári György – Nádasdy Tamás, Nr. 2.; Uo. 30. tétel, Nr. 154.; Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 9.

¹⁷¹ Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 32–33.

¹⁷² 1526:10. tc. Bak: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, 1160.

¹⁷³ Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 24–36.

¹⁷⁴ Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 26–27.

A veláltartó nemesek ispánságainak polgári hadfelkelése tehát alapjaiban eltért a jobbágyok valamely hányada szerinti mozgósítástól, mégis a két egymásra épülő rendszer biztosította a vármegyei hadfelkelés gyalogságát. Ily módon az ötöd szerint hadba hívott polgárság a szakirodalom korábbi elképzeléseivel ellentétben ténylegesen egy jól szervezet, a vármegyei és az urasági hadfelkelések alkalmával rendszeresen mozgósított és több évszázados múltra visszatekintő hadszervezeten alapult.

A lovas hadnemtől eltérően a magyar gyalogság legkisebb hadakozó egysége a tizedalja volt, ezeket hadnagyságokba, más néven vajdaságokba szervezték. Egy-egy gyalogos hadnagyság maximum tíz tizedaljából, azaz száz emberből állt, de feladattól függően legtöbbször ennél kisebb egységek, például ötven fő, gyakran negyven fő vagy kétszer negyven, azaz nyolcvan fő alkotott egy gyalogos hadnagyságot (vajdaságot). Az állandó mezei vagy *praesidentialis* gyalogos hadakban a lovas szerekhöz hasonlóan egy-egy tizedalja általában a tizedes szerének számított, legényeinek felfogadása leggyakrabban a tizedes feladata volt. Ugyanakkor a lovasoktól eltérően minden gyalogos közvetlenül a had kiállítójával állt jogviszonyban, a mindenkori tizedesük csak annak képében járt el.¹⁷⁵ Ellenben alkalmi vármegyei hadfelkelések idején a birtokosok néhány fős gyalogos csapatait mesterségesen szervezték tizedekbe, és ezek élére választott tizedeseket és nemesi rendből származó hadnagyokat állítottak, a nagyobb uraságok nagy létszámú gyalogos csapatai pedig saját hadnagyaik és tizedeseik alatt vonultak hadba.¹⁷⁶

Nem meglepő módon hadjárat vagy táborozás esetén egy teljes, azaz százfős létszámban felfogadott vagy kiállított gyaloghad a lovasokhoz hasonlóan sohasem száz emberből állt, és korántsem volt teljesen ló nélkül. A gyalogosok ugyanis éppen úgy felszerelést, tábori eszközöket, élelmet és fegyvereket vittek magukkal, mint a lovasság.¹⁷⁷ A kevés számú, elszórta fennmaradt forrásokból egyértelműen kitűnik, hogy a gyalogság tizedenként egy kocsit vagy szekeret állított, amelyhez egy–három főnyi szekérvezető és kísérői (fullajtár, rudasmester, gyermek) is tartoztak.¹⁷⁸ Emellett forrásaink tanúsága szerint a hadnagyok/vajdák legtöbbször kisebb lovas szerrel rendelkeztek, illetve személyükre saját apródot tartottak. Különösen igaz volt ez, ha a gyalogság élén valamely urasági ispán állt.¹⁷⁹

A gyalogos had tábori felszerelésének és élelmezésének biztosítása alapvetően két módon történhetett, de az igényeknek megfelelően előfordult, hogy azokat párhuzamosan, egymást kiegészítve alkalmazták. Az aktuális hadfelkelés alkalmával táborba szálló gyalog – részben a lovas had is – az élést, illetve a felszerelést a hadfelkelés várható időtartamára magával

¹⁷⁵ Jó példa erre, hogy a mustrákban a lovas szerek katonáit a gyalogosokkal ellentétben név szerint nem jegyezték fel. A nádori had Kanizsán állomásozó gyalogságának mustrái 1554–1556. MNL OL E 185, 17. tétel, Nr. 19., 21., 24., 27–31.

¹⁷⁶ Győr vármegyei ötödgyalogság mustrája 1550. MNL OL E 185, 30. tétel, Nr. 154. Vö.: „centum peditem Florianus cum duobus equitibus et Bartholomeus officialis de Chapod...” Poki Menyhért Nádasdi Tamásnak. Vitnyéd, 1552. június 2. MNL OL E 185, 29. d., Poky Menyhért – Nádasdy Tamás, Nr. 5.

¹⁷⁷ „Singulos pedites pixidarius bene armatos cum victualibus, ad unum mensem ad Kanisa debere-mus mittere.” Fancsi György Nádasdi Tamásnak. Kéthely, 1556. július 25. MNL OL E 185, 12. d., Fancsy György – Nádasdy Tamás, Nr. 2.

¹⁷⁸ Tíz gyalogosonként egy társzekér. Kis: *Magyarázat*, 85–86. A rudasmester fizetése 3 forint, a fullajtáré 1 forint, a gyermeké 25 dénár volt. MNL OL E 185, 30. tétel, Nr. 417. fol. 2.

¹⁷⁹ 1552-ben a kapui tartomány száz gyalogosának hadnagya Flóris ispán, illetve Berta csapodi ispán akik a személyüket is beleértve összesen négy lovassal kísérték a hadat. Szatlóczi: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet*, 30. A mohácsi csatába indult lékai gyalogok hadnagyának is volt egy familiárisa. Lékai számadás 1526. MNL OL DL 26355.

vitte hadba. Jellemzően ezt a rövidebb hadakozásoknál, az egy hónapot nem meghaladó táborozásoknál alkalmazták.¹⁸⁰ Hosszabb táborozás esetén az éléshordás megszervezését a folyamatos ellátás érdekében a vármegyékre, továbbá az urasági tisztartókra bízták. Ekkor a felszerelést szállító társzekerek kisebb hányada állandóan a táborral tartott, míg a jól megpakolt málhás szekerek egymást váltva folyamatosan hordták az élelmet.¹⁸¹ Így az előre meghatározott rendtartás szerint történő élésszekér állításban – ami lehetett füstönként vagy a rovas szerint a jobbágyhelyes üléseik száma alapján megszabott hányad alapján együvé állva, vagy külön-külön – minden vármegyei *velált* tartó sorra került a hadfelkelés idején.¹⁸² Ezt a módszert jellemzően akkor használták, ha a had egy meghatározott helyre vonult táborba, és ott huzamosabb ideig egy helyben tartózkodott. Amennyiben a sereg hadmozdulat alkalmával elhagyta a táborba szállás helyét – mint 1526-ban, amikor Tolnárol Mohácsra, vagy 1556-ban, amikor Kanizsáról Babócsára vonultak –, a tervezett időre minden szükséges utánpótlást és az azt hordozó szekereket is magával vitte. Eközben a vármegyék által szervezett utánpótlás továbbra is folyamatosan igyekezett feltölteni a készleteket. Ezért az élésszekerek, illetve fegyveres kíséretük egy időben sohasem tartózkodott egyszerre a táborban, hanem folyton-folyvást úton voltak.¹⁸³

A szekereken az élelem és a tábori felszerelés mellett ástót, kapát, csákányt, talicskát és minden egyéb, földmunkához, híd- és táborveréshez, ostromhoz szükséges eszközt is magukkal vittek.¹⁸⁴ 1526-ban, amikor II. Lajos király Budán a hadba indulás előtt hadiszemlét tartott, a fennmaradt leírás szerint minden tizedalja gyalogosra egy málhát szállító szekér jutott.¹⁸⁵ Miksa király 1566. évi bécsi kivonulásakor az ötezer főnyi gyalogságot hasonlóképpen társzekerek sokasága követte.¹⁸⁶ Jóllehet a szekerek a felszerelés és az élelmet hordozására szolgáltak, gyakran előfordult, hogy a fegyveres gyalogosok maguk is azon utaztak, főként ha nagyobb távolságra gyorsan és pihenten kellett eljutniuk. A korabeli források szerint a szekérvezetők mellett a legkisebb kocsi méretű szekerekre hét fő tudott felülni, hatan hátul, míg a hetedik a legvégén, a lehajtható saroglyára fért fel. Ugyanakkor a nagyobb társzekereken egy tizedalja már kényelmesen elfért, sőt némi málhának is maradt hely, míg a leggyakrabban használt 1,5 tonna teherbírású átlagos szekereken is bőven elfért tíz ember.¹⁸⁷ A Mohács

¹⁸⁰ „...ez három nap indőtöm az három vár tartománból az puskásokat egy hónapik való élössel, köcséköl.” Sennyei Ferenc Nádasdi Tamásnak Sárvár, 1556. július 28. MNL OL E 185, 32. d., Sennyei Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 305.

¹⁸¹ „Jó módon az hatán csak élös lössen, ha el fogy róla, mint járást jeten, jejön, viten vigye az élöst.” Sennyei Ferenc Nádasdi Tamásnak. Sárvár, 1557. augusztus 23. MNL OL E 185, 32. d., Sennyei Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 479.

¹⁸² Vas vármegye élésszekér jegyzéke az 1556. évi királyi had idején. MNL OL E 185, 3. tétel, Nr. 35.

¹⁸³ 1557 szeptemberében Nádasdi Tamás nádor tíz társzekérrel szállt táborba Győrnél. Ebből Sennyei Ferenc prefektus javaslata szerint négy szekér vitte a tábori felszerelést, hat pedig folyamatosan hordta az élelmet. Lásd 181. lábjegyzet.

¹⁸⁴ Vö.: „Az ember ki két hétik volt Geresgálba az beszélete, az Duna meléket Koromtól fokva mind kelene szekerekkel, kapával, lapátal Szigetbe híni, és minden szekeren fegyverek legyen.” Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak 1556 augusztus eleje. MNL OL E 185, 8. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 487.

¹⁸⁵ Kalous: *Elfeledett források*, 606.

¹⁸⁶ „Az után vag[lyon] gyalog öt ezer, az után esmegént Bécs város [népe] és az kiknek cimber levelek három zászlóval]. Sok népvel menne, mindenféle társzekerekkel és álgyúk[val] eggyetömbe.” Polányi Mátyás Sennyei Ferencnek. Bécs, 1566. augusztus 12. MNL OL E 185, 29. d., Polányi Mátyás – Sennyei Ferenc, Nr. 1.

¹⁸⁷ Nádasdi Tamás kíséretének kocsinkénti utaslistája 1555–1560 körül. MNL OL E 185, 30. tétel, Nr. 465. Vö.: „...minden kocsin hat hat ember legyen, hetedik az sarokrábais el ülhet, [...] nacsákok

utáni évtizedek egyik másodvonalbeli, aktív szereplőjeként tevékenykedő Kis Péter az 1557–1563 között írt *Exegeticon* című hadtudományi értekezésében ugyancsak arról írt, hogy a gyalogságot tizedaljánként egy-egy szekérrel szereljék fel, és mint Mátyás király idejében szokás volt, különféle szerszámokkal és sátorral is rendelkezzenek.¹⁸⁸

A paraszti, azaz közönséges gyalogosok fegyverzetéről kevés elszórt adatunk maradt fenn, de a hétköznapiakban jellemzően a Nádasdi Tamás által 1552-ben lejegyzett rendtartás érvényesülhetett.¹⁸⁹ Eszerint egy gyalogos általánosságban három kézi fegyverrel bírt: a már 1526-ban is széles körben elterjedt puskával vagy a hagyományos dárdával (esetenként íjjal), karddal és szekercével (kétélű harci szekerce).¹⁹⁰ Emellett a gyalogosok egy része pajzzsal is rendelkezett.¹⁹¹ A dárda a puskával gyakorlatilag egyenértékű fegyvernek számított,¹⁹² aminek az oka valószínűleg a lovasokéhoz hasonló vegyes fegyvernem lehetett. Bár puskával a fent említettek szerint 1552-ben már majdnem minden polgár rendelkezett,¹⁹³ maga Nádasdi is a saját kétszáz fős ispánsági gyaloghadát vegyesen, puskásokból és dárdásokból állította ki.¹⁹⁴ Vélhetően a 16. századból eredeztethető a Zala vármegyei Egervár városának 1715-ben kelt rendtartásának azon pontja is, amely előírta, hogy minden gazdaember és zsellér, azaz az ülésbirtokos helyi polgárok egy-egy szablyát, illetve vontcsövű puskát vagy hosszú dárdát tartsanak, továbbá bármikor indulásra készen legyenek.¹⁹⁵ Ez esetben is a puska váltófegyvere a 18. század elején már nyilvánvalóan elavultnak számító dárda volt. 1532-ből fennmaradt az akkor Sopron városa által birtokolt nyolc település polgárainak mustrajegyzéke. A

parancsolon jó puskásokat szolkájok helet az kocsikra rendelni. Jól tугya Senyei uram, kik oda valók, ruhájokis legyen, enek fülütü egy tár szekérbe vala hánan férnek. Jó puskásokat az uraim küzet nacsákod bocátason ilen módon, csak eszekbe sem veszik, hogy valami gyalokot fel vetek volna.” Csányi Ákos Kanizsai Orsolyának. Kanizsa, 1563. április 25. MNL OL E 185, 9. d. Csányi Ákos – Nádasdy Tamásné, Nr. 17.; „Nacsákod tanósákát, parancsolatyát várom, de ha nacsákod jó akaratyá, ha nem tübet nacsákod fű szolkái küzüit, jó huszon üt puskást parancsolon kocsikon, akár örek szekereken leni.” Csányi Ákos Kanizsai Orsolyának. Kanizsa, 1563. április 25. Uo. Nr. 21.

¹⁸⁸ Kis: *Magyarázat*, 85–86.

¹⁸⁹ „...qui erunt apti et omnes habeant pixides, enses et securim...” MNL OL E 185, Nádasdy Tamás vegyes levelek, iratok fogalmazványok, Nr. 15.

¹⁹⁰ A lékai vár 1526. évi számadásában puskás gyalogokat említenek, miként Drágfi Anna egy 1526. augusztus 4-én Kanizsán kelt levelében ugyancsak puskák beszerzését parancsolta Sitkei Sebestyén sztenicsnyáki porkolábnak. MNL OL DL 26355., 104475. A sztenicsnyáki tartomány serege a báni zászló alatt szállt hadba. Uo. DL 107946. fol. 56.

¹⁹¹ „Hirtelen éri zavar, megbomlik ezért a parasztság, rendbe sem áll, csak a pajzs védelme mögé lapulódik, összeszorult a tömeg s csak retteg a fegyveresektől.” Geréb: *A magyar parasztháborúk irodalma*, 125.

¹⁹² „Minden Gazda Ember és Söllér azon iparkodgyék hogy egy szablára és puskára szert teszen és egy Esztemdő által azal kész lehessen mindenkor, azis pedig egy jó vontvassú puska vagy inkább egy hozszú dárda légyen, valaki pedig a nélkül talátatik keményen megh büntetessék.” Srágli-Vándor: *Egervár*, 158–171.

¹⁹³ Vö.: „...vadnak Zalába oly faluk, kibűl negyven puskás megyen küzikbe, kibűl én nagy konosz felindulást várok, Székely György magát.” Csányi Ákos Nádasdi Tamásnak. Csány, 1555. november 26. MNL OL E 185, 7. d., Csányi Ákos – Nádasdy Tamás, Nr. 98.

¹⁹⁴ „Ím köt száz puskást vetettem fel és dárdást az köt vártartományba.” Sennyei Ferenc Nádasdi Tamásnak. Sárvár, 1554. július 19. Sárvár. MNL OL E 185, 33. d., Sennyei Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 263.

¹⁹⁵ Egervár birtokosa a 16–17. században a Nádasdi család volt. A város rendtartásának némely eleme vélhetően 15–16. századi szokásjogokon alapult. Ezt látszik megerősíteni a fegyvertartás rendelkezése is, amely egybevág Nádasdi Tamás Egervár tartományában is érvényes 1552-es hadfelkelési utasításával. Srágli-Vándor: *Egervár*, 158–171.

különös veszélyben nyilvánvalóan füstönként felvett százkilencvenhat polgárnak több mint a fele kézi lőfegyverrel rendelkezett, nyolcvannégyen puskát, míg huszonnégyen számszeríjat bírtak.¹⁹⁶ A vegyes fegyvernemű gyalogságban ugyanis a német *Landsknechtek*hez hasonlóan a dárdás és pajzsos gyalogosok mintegy védőfalat képeztek a lovasok ellenében, így védve az újratöltő puskásokat. Közelharc esetén pedig mind a dárdás, mind a puskás gyalog váltófegyverként a második, illetve harmadik kézifegyverét használta.

A fentiek alapján tehát egy mezei hadban felvonuló száz fős gyalog hadnagyság/vajdaság átlagosan százhusz–százharminc emberből állt, amit tíz szekér vagy kevesebb, de azzal teherbírásában egyenértékű, nagyobb társzekér kísért. Továbbá azt még döntően fegyveres kézzel hadba vonuló, a polgárok által, illetve maguk közül kiállított vagy felfogadott köznépbeli zsoldosok képezték. A lovasokhoz hasonlóan a gyalogság is vegyes fegyvernemben harcolt.

A tüzéség

Bár a 16. század első felében gyakorlatilag majd' minden város és várbirtokos rendelkezett már valamiféle tűzszer számmal, leginkább tarackkal és szakállas puskával, hadfelkelés esetén a tüzéség biztosítása nem tartozott a nemesség kötelezettségei közé.¹⁹⁷ Ennek megfelelően a királyi hadjáratokba összevont lövészerszámok döntő része a budai királyi hadszer-tárból került ki, illetve kisebb számban a szabad királyi városok is küldtek tüzéregységeket.¹⁹⁸

A kevés számú fennmaradt forrás szerint a magyar had tábori tüzésége még a 16. század közepén is nagyrészt nehéz prágai szakállasokból állt, amit kisebb számban tarackokkal, illetve seregbontó szakállasokkal egészítettek ki. A szekereken könnyen szállítható és harc közben gyorsan mozgatható lövegeket még a mohácsi csata utáni évtizedekben is nagy számban alkalmazták. Így 1543-ban Nádasdi Tamás száz szakállással, két falkonnal és két ágyúval (véltetően tarackkal) számolt a hadjárat idejére. Ugyanő 1556-ban a Sziget felmentésére irányuló hadban a Babócsa ostromára rendelt nagyobb ágyúk mellett háromszáznál több nehézszakállast vont össze.¹⁹⁹ A szakállasokat ez esetben is nyilvánvalóan nem a falak ágyúzására vetették be, hanem az Ali pasa serege elleni mezei ütközetben. A nehézszakállasokból és az azokat hordozó szekerekből összeállított tüzéregységeket a török történetírók is feljegyezték, miszerint 1526-ban Tomori Pál a Karassó folyó partján ágyúszekerekből kialakított tábori állásából szándékozott megütközni az oszmán haddal.²⁰⁰

A tüzéség mezei hadba való kiállításának mikéntjét Nádasdi Tamás 1543-ban készült saját kezű rendtartása alapján ismerjük.²⁰¹ Ebből kiderül, hogy a korban minden egyes tábori löveg szállítására és mozgatására külön szekeret és egy azt kísérő fegyveres csapatot rendeltek. Nádasdi tervezete szerint minden szekeret négy ló húzott, valamint a szekér-

¹⁹⁶ Mollay: *Köszeg 1532. évi ostroma*, 212.

¹⁹⁷ Batthyány Ferenc írta Ferdinánd király 1556-os szigeti hadjárata idején, hogy „soha sem láttam, sem hallottam, hogy efféle helre pattantyút urak és nemössek vitessenek és az szegénységöt erre urgealni, hanem ű fölségének ehöz mindenkor módja volt. Magyar királynak kik ezt művelték, nem jó embörré oly terhet vetni, az kit el nem viselhet.” Batthyány Ferenc Nádasdi Tamásnak. Újvár, 1556. július 8. MNL OL E 185, 3. d., Battyány Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 173.

¹⁹⁸ 1526-ban Sopron két tarackot küldött. MNL OL DF 271158.; Kalous: *Elfeledett források*, 607–610.

¹⁹⁹ Sennyey Ferenc Nádasdi Tamásnak. Sárvár, 1556. július 22. Sárvár MNL OL E 185, 32. d., Sennyey Ferenc – Nádasdy Tamás, Nr. 378.

²⁰⁰ B. Szabó – Farkas: *Örök Mohács*, 264–265.

²⁰¹ MNL OL E 211, Lymbus, 121. d., 23. tétel, fol. 5–7. Az irat másik fele: MNL OL E 185, 17. tétel, Nr. 66.

vezetőn kívül további nyolc gyalogos és egy ifjú vagy gyermeklovag kísért. Eszerint a száz szekéren vontatott szakállas puskák mellé rendelt biztosító sereget négyszáz igásló, száz szekérvezető, száz rudaslegény, nyolcszáz gyalogos és száz lovas, összesen ezeregyszáz fő alkotta volna. A nagyobb falkon és tarack méretű ágyúkat úgyszintén négylovas szekerekkel szállították, amit hasonlóképpen egy-egy ifjú lovas biztosított, valamint két pattantyús kezelte. A két nagyobb ágyús szekérhez Nádasdi egy külön puskaporral és más szükséges szerszámmal megrakott szekeret is rendelt. A kiállított négylovas szekérért a szekérvezetők fejenként havi 3 forint, az ifjú lovasok ugyancsak 3 forint, míg a pattantyúsok 6 forint 40 dénár zsoldot kaptak. A szekérvezetők, bár bizonyosan fegyveres kézzel és a jelentős teher folytán bármikor előforduló keréktörések és balesetek miatt egy-két fő kísérő szolgálva mentek hadba, alapvetően a kiszolgáló réteghez tartoztak, és nem a harcoló alakulatokhoz.²⁰² Ennek ellenére nem vonhatták ki magukat a csatából, függetlenül attól, hogy a hadrendben vagy a táborban szolgáltak-e, a szekerekre rögzítve alkalmazott lövegek mozgatásához állandóan jelen kellett lenniük az ágyúállásban.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL OL)

Magyar kincstári levéltárak: Magyar Kamara Archivuma (E)

A Nádasdy család nádasdladányi levéltára (P 507)

A herceg Batthyány család levéltára, Missiles (P 1314)

Diplomatikai Levéltár (DL)

Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF)

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Kriegsarchiv (KA), Alte Feldakten (AFA)

Nyomtatott források

Baán Kálmán: *Vas vármegye 1554. évi nemesi összeírása. Birtokos és egytelkes nemesek.* (Különlenyomat) Magyar Családtörténeti Szemle, 6. évf. (1940) 5–10. sz. 1–28.

Bak, János M. (ed.): *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary.* (All Complete Monographs, 4.) Logan: Utah State University, 2019.

Balogh István: *Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526).* Szeged: A Szegedi Magyar Kir. Ferencz József-Tudományegyetem Közép- és Újkori Történeti Intézete 2, 1929.

Benkő Lóránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* 2. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970. (Tesz II.)

Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár I. 1000–1526. évi törvények. Ford. Nagy Gyula – Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen – Márkus Dezső. Budapest: Franklin-Társulat, 1899.

Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár IV. 1526–1608. évi törvények. Ford. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen – Márkus Dezső. Budapest: Franklin-Társulat, 1899.

Freisingi Ottó: *I. Frigyes császár tettei. Középkori krónikások XV–XVI.* Ford.: Gombos Ferenc Albin. Budapest: Athenaeum, 1913.

Heltai Gáspár: *Magyar krónika.* 1–2. köt. Nagy-Győr, 1789.

Kis Péter: *Magyarárat.* Ford.: Bessenyei József. (Régi Magyar Könyvtár. Források, 2.) Budapest: Balassi Kiadó, 1993. 39–109.

²⁰² Leggyakrabban a törökök mozgósításairól maradt fenn beszámoló, akik a magyar parasztság esetében megtartották a füst alapú hadkötelezettséget: „...mert feld népében es sokat vetenek fel kocsikkal és fegyveres kézzel.” Magyar Bálint Nádasdi Tamásnak. Fonyód 1553. augusztus 9. MNL OL E 185, 18. d., Magyar Bálint – Nádasdy Tamás, Nr. 20.

- Mikó Sándor: Az 1597. évi kapuvári urbárium. I–III. *Soproni Szemle*, 46. évf. (1992) 1–4. sz. 126–127., 213–230., 333–355.
- Nagy Imre: Martonfalvai Imre deák emlékirata. In: *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores*. 31. köt. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1881. 127–184.
- Neumann Tibor: *Registrum proventuum regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019.
- B. Szabó János – Farkas Gábor Balázs (szerk.): *Örök Mohács. Szövegek és értelmezések*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020.
- Tinódi Sebestyén: *Eger vár viadaljáról való ének története*. <https://mek.oszk.hu/01100/01100/01100.htm#6> (Letöltés: 2019. október 5.)
- Tóth Péter: *Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái*. 1. köt. (1579–1589) Sopron: Győr-Moson-Sopron Megye Levéltára, 1994.
- Verbóci István: *Decretum Juris consuetudinarii, Inclyti Regni Hungariae et Transylvaniae, Az az, Magyar és Erdély-Országok Törvény könyve Verbóci István által íratott, 1514*. Ezten: Mostan Deákul és Magyarul, Egy hasznos Regestromal egyetemben nyobban. kiboczáttot. Debrecen, 1611.
- Weres Balás: *Magyar decretum, kit Weres Balás a deákból, tudni illik a Werbőczy István decretomából, melyet tripartitomnak neveznek, Magyarra fordított*. Debrecen, 1565. Csorba Csaba (szerk.) Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1991.

Szakirodalom

- Bagi Zoltán Péter: *Együttműködésre kényszerítve, együttműködésre kényszerülve*. In: Bagi Zoltán Péter (szerk.): „...ugy irhassak, mint volt...”: Ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Tóth Sándor László tiszteletére. (Fontes et libri 2.) Szeged: Szegedi Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke, 2019. 120–138.
- Bagi Zoltán Péter: *Elveszve a fogalmak tengerében*. Győri Tanulmányok, 40. évf. (2019) 39–68.
- Bagi Zoltán Péter: *A Magyar Királyság hadügyei a 16. században*. In: Mészáros Kálmán (szerk.): Magyarország hadtörténete II. Az oszmán hódítás kora 1526–1718. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2020. 118–128.
- Borossy András: *A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadseregben*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 60.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- Borossy András: *Hadseregszervezés, mozgósítás Magyarországon a XIV. században*. Hadtörténelmi Közlemények, 118. évf. (2005) 3. sz. 782–794.
- Bratinka József: *Adalékok a fegyver jelentéstörténetéhez*. Acta Universitatis Szegediensis, Sectio ethnographica et linguistica, 22–23. évf. (1978) 71–83.
- Dávid Ferenc – Goda Károly – Thirring – Gusztáv: *Sopron belvárosának házai és háztulajdonosai 1488–1939*. 1–2. köt. Sopron: Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, 2008.
- Geréb László (szerk.): *A magyar parasztháborúk irodalma 1437–1514*. Budapest: Hungária, 1950.
- Házi Jenő: *A soproni polgárjog megszerzésének története*. Soproni Szemle, 5. évf. (1941) 4. sz. 269–279.
- Házi Jenő: *Az 1379. évi soproni telekkönyv*. Soproni Szemle, 12. évf. (1958) 2. sz. 105–118.
- Hetyéssy István: *Szigetvár magyar felmentői 1556-ban*. Magyar Katonai Szemle, 9. évf. (1939) 2. sz. 200–205.
- Kaloss, Antonín: *Elfeledett források a mohácsi csatáról. Antonio Burgio pápai nuncius jelentései és azok hadtörténeti jelentősége*. Hadtörténelmi Közlemények, 120. évf. (2007) 2. sz. 603–621.
- E. Kovács Péter: *Miksa magyarországi hadjárata*. Történelmi Szemle, 37. évf. (1995) 1. sz. 35–49.
- Kubinyi András: *A mohácsi csata és előzményei*. Századok, 115. évf. (1981) 1. sz. 66–107.
- Kubinyi András: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2007.
- Maksay Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. 1–2. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.
- Mollay Károly: *Kőszeg 1532. évi ostroma és Sopron*. Soproni Szemle, 37. évf. (1983) 3. sz. 193–236.
- Pálffy Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. A győri vár törőktől való visszafoglalása 400. évfordulójának emlékére*. Győr: Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 1999.
- Perjés Géza: *Mohács*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1979.

- Sragli Lajos – Vándor László: *Egervár. Száz magyar falu könyvesháza*. Budapest: Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., 2000.
- Sugár István: *Az egri vár hadinépe 1552 őszén*. *Agria*, 18. évf. (1981) 47–64.
- Sugár István: *Az egri vár officiálatusi rendszere 1548–1563*. *Agria*, 31–32. évf. (1996) 107–133.
- B. Szabó János: *A mohácsi csata és a „Hadügyi forradalom”. I. rész. A magyar királyság hadserege 1526-ban*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 117. évf. (2004) 2. sz. 443–474.
- B. Szabó János: *A mohácsi csata*. Budapest: Corvina Kiadó, 2006.
- B. Szabó János: *Mohács. Régi kérdések – új válaszok. A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában*. Budapest: Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2015.
- B. Szabó János: *A Magyar Királyság hadszervezete és hadserege (1501–1529)*. In: B. Szabó János – Fodor Pál (szerk.): *Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 67–92.
- B. Szabó, János: *The Military Organization and Army of the Kingdom of Hungary*. In: B. Szabó, János – Fodor, Pál (eds.): *On the Verge of a New Era. The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács*. Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021. 147–172.
- B. Szabó János – C. Tóth Norbert: *„Árnyékboksz az árnyéksereggel” – avagy már megint mindenért Szapolyai a hibás. A magyar elit 1526. évi katonai szerepvállalásáról Botlik Richárd új könyve kapcsán*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 131. évf. (2018) 2. sz. 287–320.
- B. Szabó János – C. Tóth Norbert: *Válasz Botlik Richárdnak és Nemes Istvánnak*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 132. (2019) 2. sz. 455–477.
- Szakály Ferenc: *Sziget mezőváros (Somogy megye) lakosságának „connumerációja” 1551-ben. Adalékok XVI. századi mezővárosaink demográfiai és társadalmi képéhez*. *Történeti Statisztikai Évkönyv (1967–1968)* 61–129.
- Szakály Ferenc: *A mohácsi csata*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- Szatlóczki Gábor: *Vár a várban. A várak népe és a mezsei hadak I. A várak népe*. Szeged: Missiles Kiadó, 2016.
- Szatlóczki Gábor: *A magyar vármegyei és vártartományi hadszervezet a 16. század közepén. Az 1550. évi dunántúli őszi hadfelkelés*. *Győri Tanulmányok*, 40. sz. (2019) 7–38.
- Szatlóczki Gábor: *Egerország elfeledett hada. Az Egri csillagok névtelen hősei*. *Missiles Blog* 2019. <https://missiles.blog.hu/2019/11/29>. (Letöltés: 2019. november 29.)
- Szatlóczki Gábor: *A polgár, a zsellér és a jobbágyság. Adalékok a győri polgárság középkori adattárához*. *Győri Tanulmányok*, 41. sz. (2020) 7–39.
- Szatlóczki Gábor: *Csurgó vára és városa a 16. század közepén*. Csurgó: Csurgói Baksay Sándor Alapítvány, 2022.
- Szatlóczki Gábor: *A villa a civitas és az oppidum. Adalékok a középkori és koraiújkorai városfogalom értelmezéséhez*. *Jogelméleti Szemle*, (2023) 4. sz. 73–103.
DOI: <https://doi.org/10.59558/jesz.2023.4.73>.
- Szirmay, Antonium: *Notitia historica comitatus Zempléniensis*. Buda: Typis Regiae Universitatis Pestanae, 1804.
- Zsoldos Attila: *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1999.